

**Хусайнхон Ниёзий —
халқ профессори**

Тошкент - 2001

«Шаҳидлар хотираси» хайрия жамғармаси

Хусайнхон Ниёзий — халқ профессори

Тошкент - 2001

«Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат нашриёти

Ушбу рисола Ўзбекистонда биринчи физика ва кимё дарсликлари муаллифи, педагог олим Хусайнхон Ниёзийнинг ҳаёт йўли ва илмий-педагогик фаолиятини ёритишга бағишланган.

Қатағон йилларида шаҳид кетганлардан бири, табиий фанлар жарчиси Хусайнхон Ниёзий ўзининг қисқа ҳаёти давомида салмоқли илмий ва илмий-техник мерос қолдирган. Рисола Хусайнхон Ниёзий фаолиятининг бугунги илмий ва тарбиявий аҳамияти ҳақида ҳикоя қилади.

Тўпловчи-муаллиф
профессор Ноҳид НИЁЗОВ

Масъул муҳаррир
филология фанлари доктори,
профессор Наим КАРИМОВ

Тақризчи:
тарих фанлари доктори,
профессор Рустам ШАМСУТДИНОВ

Компьютерчилар:
Умида КАРИМОВА
Ҳилола ДЎСМУҲАМЕДОВА

ТАБИЙ ИЛМЛАР ЖАРЧИСИ

Муқаддима

Мамлакатимизда рўй бераётган ҳақиқат ва адолат тантанаси мустақиллигимизнинг олий неъматларидан биридир.

Мамлакатимиз халқлари бошига мисли кўрилмаган азоб-уқубат келтирган мустабид тузум — Шўролар ҳокимияти даврида «халқ душмани» деган тамға босилиб қамалган ва ҳалок бўлган минглаб кишилар қаторида олим, педагог ва ўз даврининг ихтирочи мухандиси Ҳусайнхон Ниёзий ҳам бор эди. У кишининг амалий фаолияти шунчалик серқирра ва сермазmunки, уни бир-икки мақола доирасида тушунтириб, моҳиятига етиб бориш амри маҳолдир. Бу, биринчидан. Иккинчидан, бу илмий-амалий фаолият содир бўлган даврдан кейин 60–80 йилдан кўпроқ вақт ўтганлигига қарамай, у мустақил Ватанимиз обрў-эътиборини кўтаришга хизмат қилади. Керак бўлса, ўша тобелик даврларида ҳам «сарт боласи» нималарга қодир бўлганлигини яққол кўрсатиб беради. Шу боисдан бу тарихий шахснинг ҳаёти ва меросини ўрганишга ва бу йўналишда олиб борган изланишларимиз натижаси сифатида ушбу рисола ни муҳтарам китобхонларимизга туҳфа этишга жазм қилдик.

Ҳусайнхон Ниёзий ҳаммаси бўлиб 43 йил эркин ҳаёт кечирганлар. Лекин бу қисқа давр ичида аллома жамият учун, халқимиз учун ба ҳоли қудрат наф келтирганларки, уларнинг аҳамияти мамлакатимиз мустақил ривожланиш йўлидан кетаётган ҳозирги кунларда, айниқса, намоён бўлмоқда.

Бундай шароитнинг пайдо бўлишида Юртбошимиз Ислоҳ Каримов раҳбарлигида олиб борилаётган саъй-ҳаракатлар асосий моддий ва маънавий куч эканлигини халқимиз абадул-абад унутмаслиги жоиздир.

Айни пайтда шу амалий ҳаракатларнинг натижаси сифатида ташкил этилган «Шаҳидлар хотираси» хайрия жамғармаси фаолиятини ҳам алоҳида таъкидламоқни ўринли, деб биламиз. Бу ташкилот ҳали 2 ёшга тўлмасдан туриб кўп ишларни қилди ва қилмоқда. Шулардан бир томчиси Ҳусайнхон Ниёзийнинг илмий-педагогик ва амалий фаолиятига тегишли ишлар, деб айтсак, ўринли бўлади.

Чунончи, 2001 йил 21 апрель куни Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университетида «Шаҳидлар хотираси» ташаббуси билан Ўзбекистонда биринчи физика ва кимё дарсликлари муаллифи, педагог олим Ҳусайнхон Ниёзий таваллудининг 105 йиллигига бағишланган анжуманнинг бўлиб ўтиши ва унда республикамиз атоқли олимларининг иштирок этиши фикримизга далил бўла олади.

Хусайнхон Ниёзийнинг ҳаёти ва илмий-педагогик фаолияти асосан табиий-аниқ фанлар билан боғлиқ бўлганлиги сабабли, қолаверса, мамлакатимизнинг энг оғир даврларида ул зотнинг физика-техника илмлари билан шуғулланиб, баъзи бир ихтиролар қилганлиги, шунингдек, иқтисодиётимиз ривожига ёрдам берувчи тавсиялар берганлиги ушбу рисола туфайли тарих varaқларида сақлаб қолиниши лозим.

Агарда ушбу китобчамиз ҳурматли ўқувчиларимизда оз бўлса ҳам қизиқиш, ғурур ва ҳаяжон уйғотса, у ҳолда биз ўз олдимизга қўйган вазифани бажардик, деб айтишга ҳақли бўламиз.

Шийпонда

Энамиз Ханифа¹ отин араб тилини яхши билганлиги ва ўз даврининг билимдон аёлларидан бўлганлиги сабабли шу тилда ёзилган китобларни ўқиб, биз, невараларга бемалол таржима қилиб берар эдилар.

Агар адашмасам, 1943 йилнинг ёз фасли эди. Кечки пайт бир неча неваралар шийпон-сўрига чиқиб, энам атрофига тўпландик. Энам қўлларидаги каттагина, муқовалари қалин, аммо қоғозлари саргайган, баъзилари ҳилвираб қолган салмоқли китобни тиззала-рига қўйиб, кўзойнакларини тақдилар-да, «уф...», деб бир хўрсиниб олдилар. Сўнг овозларини паст қилиб араб тилидаги юлдузнома-ни ўқий кетдилар. Ёшларимизга қараб ўша пайтда (17-18 ёшга тўлган) энг катта опамларнинг юлдузномаларини кўрдилар.

Ушбу рисолани битиш пайтида бу воқеага 58 йил тўлган эди. Шу давр ичида энамнинг юлдузномага асосланиб чиқарган хулосалари катта опамларнинг ва ўзимнинг ҳаётимда ўз тасдиғини топди, десам, мутлақо муболаға бўлмас. Масалан, энам катта опамга шундай деганлар:

- Сен бу ердан узоқ-узоқларга кетиб қоласан, кўп фарзандлар кўрасан, ҳаёт қийинчиликларини расмона бошингдан кечирасан, ҳаттоки қуртлаган сувларни ичишга мажбур бўласан, аммо, минг шукрлар бўлсинким, бу азоб-уқубатларнинг ҳаммаси орқангда қолади. Мана бу varaқдаги сўзларга эътибор қил: «Басир, басирма (басима), яъни ўзи кўради, бошидан кечиради, буларнинг ҳаммасининг фаол иштирокчиси бўлади. Ёшини яшаб, ошини ошаб, қариганда ҳаловат топади, бунга яна шукур қилади», деб ёзиб қўйибди. Болаларингдан топганинг уларга сен берган тарбиянг натижасига айланади. Шунинг учун улар томонидан сени эъзозлаш, ҳурмат-

¹ Ханифа отин Хусайнхон Ниёзийнинг оналари бўлиб, ул зотнинг ёшлик пайтларидаги диний ва дунёвий билимларининг шаклланишида катта таъсир кўрсатганлар. Андижон шаҳрида диний билимдонлиги билан бошқалардан ажралиб турган.

иззатингни жойига қўйиш намуна даражасига кўтарилади. Сенинг нафақат кўриш қобилиятинг, балким эшитиш қобилиятинг ҳам жуда кучли. Менинг фарзандларим ичида бундай қобилият Хусайнхонда бўлган эди, неваралардан эса сенга ўтибди. Шу сабабли бўлса керак, сен олтинчи мучалингда замоннинг энг бахтли аёлларига айланасан.

Шу пайт биз энамга яна савол бердик:

- Эна, амаким тўғрисида эсладингиз. У киши қандай одам бўлган эдилар?

Энам бу саволни эшитгач, бир оз жим қолиб, «уҳ» тортдилар ва ичларида ғудурланиб¹:

- Бадбахт замон сизларни оталаринг ва амакиларингдан айирди. Мени эса тенги йўқ ўғилларимдан айирди. Шунинг учун уларни эслаш ёки улар ҳақида бирор тарихий воқеани гапириб бериш мен учун энг қийин иш: эски яралар газак олади. Аммо қанчалик қийин бўлмасин, улар ҳақидаги ҳақиқатни мен сизларга айтиб беришим шарт, - дедилар.

Мавлоно Муқимий

- Сизларнинг саволларингга мукамал жавоб айтиш учун узоқ тарихга назар ташлашимга тўғри келади, - деб сўз бошладилар энам.

- Бобонглар Матмуса эшон билан мавлоно Муқимий дўст эдилар. Муқимий домла Қўқондан Андижонга ташриф буюрсалар, бизни кига кирмай кетмас эдилар. Андижонда кучли зилзила бўлган йили, эрта баҳор фасли Ҳасанхон ва Хусайнхонларни мен бир хилда кийинтирдим: эгнида беқасам чакманча, бошларида салла, оёқларида жажжигина кавуш-маҳси. Дадалари билан жума намози-га бориб келиб, энди ечинамиз, деб турган пайтларида, эшик олди-га извош келиб тўхтади ва эшик очилиб: «Ассалому алайкум, эшон ака», - деган овоз эшитилди. Шу пайт энди келиб сўрига ўтирган бобонг Муқимий домлани кўриб, кучоқ очиб, дедилар: «Қадамларига ҳасанот. Мавлоно, қандай шамоллар учирди?...» Кулимсираб турган Муқимий: «Қандай шамол бўларди? Қўқонни шамоли-да! Агарда у жаҳли чиқиброқ эсса, одамни ҳам учириб, Андижонга олиб келиб ташлайди. Бугун шундай бўлди шекилли, мана, камина ўзларининг ҳузурларида турибдилар», - деди. Шу пайт намоздан қайтишган, чиройли либослар кийган икки кичкина бола Муқимий рўпарасида пайдо бўлиб: «Ассалому алайкум, муҳтарам

¹ Энам Ханифахон шунчалик юрак олдириб қўйган эдиларки, ўша пайтдаги тузум ҳақида, сиёсат ҳақида танқидий гапларни гапириш мумкин эмаслигини яхши тушунганлиги учун ўз невараларни олдида ҳам ярим овоз билан ғудурланиб сўзлардилар.

меҳмон», - деб салом берди. Мавлоно Муқимий уларнинг берган саломларига алик олгандан сўнг эшон акага қаради. Матмуса эшон ҳозиржавоблик билан: «Бизнинг эгизак - Ҳасанхон ва Ҳусайнхон фарзандларимиз», - деб қўшиб қўйдилар.

Мавлоно Муқимий бир хилда чиройли кийинган икки кичкинтойга қараб: «Ҳе, ҳе, тўйга тараддуд кўряписизларми, полвонлар?» - деб сўради. Шу пайт Ҳусайнхон ҳозиржавоблик билан: «Тақсир, биз жума намозидан келдик. Бизни бундай кийиниб намозга боришимиз Куръони каримнинг еттинчи «Аъроф» сурасидаги «Сажда чоғида зийнатда, тоза либосда бўлингиз», деган оятга асосан қилинган тадбирдир», - деб жавоб берди. «Хўш, бундай озода кийинишнинг яна қандай афзаллик томонлари бор?» - сўради Муқимий. Ҳусайнхон қуйидагича жавоб қайтарди: «Афзаллик томонларини Пайғамбаримиз Муҳаммад Расулulloҳ таъкидлаганлар: «Озода — пок юриш ҳар бир мўмин-мусулмоннинг инсоний бурчи бўлмоғи даркор, акс ҳолда ифлослик, либосларнинг озода — тозалигига лоқайдлик тараққиётни тўсувчи омилга айланиб қолади. Буларнинг ҳаммаси ҳадиси шарифларда ёзиб қолдирилган». Болаларнинг гапларига эътибор бериб турган Муқимий: «Ҳай-ҳай, эндигина 7-8 ларга кирган болалардан бу сўзларни эшитиб, биринчидан, лол қолган бўлсам, иккинчидан, Оллоҳ инъом қилган бундай ақл эгаларини ўта эҳтиёткорлик билан, айниқса, кўзланишдан сақлаб тарбиялашни тавсия этган бўлар эдим. Дарҳақиқат, бу болалар катта бўлиб, қаторга қўшилганларида ўзбек миллатини хурофотдан тозалаб, маърифат сари етаклашда фаол қатнашадилар, деган умиддаман», дедилар.

- Мавлоно Муқимийнинг башорат қилганлари дадаларинг ҳаётида амалга ошди ва, яна мўътабар шоиримиз айтганидек, кўз эмас, балким адолатсизлик қамчиси тегиб, уларни ҳалок қилди.

Энам яна сўзларида давом этиб, деди:

- Сизлар ҳали ёшсизлар, кўп гапларнинг мазмунига тушунмайсизлар, балаларим¹. Менинг ўзим амакингнинг йигирманчи йилларда айтган гапларини узоқ вақт маънисига етолмай юрдим ва охири уруш бошланган кезлари у фикрларнинг нақадар тўғри эканлигига қаноат ҳосил қилдим. Ушанда кичик амакинг Салимхон шундай деган эди: «Ая, ана, акамнинг башоратлари ҳаётда ўз тасдигини топмоқда. Эй, аттанг, шундай илм ва билим эгаси бўлган Ҳусайнхон акамдек инсонни қамашиб юборди. Менинг фикримча, айниқса, ҳозир, яъни бу урушда Шўролар давлатининг енгиб чиқишига бир томчи сувдек бўлса ҳам ёрдамлари тегиб қолар эди».

Шу пайт энамни ўраб, биз яна: «Айтиб беринг, айтиб беринг,

¹ Энам Ҳамифахон отини асли марғилонлик бўлганликлари учун «бола» сўзини «били» деб талаффуз қилар эдилар.

амаким ўша пайтларда нима деган эдилар, биз ҳам билайлик», - деб қистовга олиб қолдик.

- Оббу, қўймадиларинг-да! Сизлар, кеча туғилган балалар, нимага ҳам тушунар эдинглар. Ҳа, майли, ичларингга энг катталаринг Фаридахон билан Басимахондир¹, шулар бир оз тушунсалар керак.

Руҳият ва моддият

- Воқеа бундай рўй берган эди, - деб гап бошладилар энам,

- Муस्ताқил мутолаа йилларида Ҳусайнхоннинг алоҳида хужраси бўлиб, у ерда ёзув-чизув, тажриба ва мутолаа ишларини бажарар эди. Ҳеч ким унга ҳалақит бермаганлиги сабабли у, шу хонага кириб кетганича, узоқ вақт чиқмас эди. Бир кун и овқатни тайёрлаб қўйдик-да, амакингни чақирдик: «Ҳусайнхон, овқатинг тайёр, чиқ айвонга», - десам, - «Ҳозир чиқаман», - деб, яна йўқ бўлиб кетди. Икки, уч чақирдим. «Хўп, ҳозир», - деган овоз эшитилади-ю ўзи йўқ. Шунда жаҳлим чиқиб, хужрасининг эшигини очиб, хонадаги нарсаларни кўриб, ҳайкал бўлиб қолдим. Дунёдаги ҳамма темир-терсак, асбоб-ускуналар йиғилган. Уйнинг тоқчасида бир кичкина шайтон ўйинчоқнинг парраклари айланаб ётибди, мусичанинг тухумидек кичкина шишача ичида шам ёниб турибди. Буларни кўриб, мен Ҳусайнхонга савол бердим: «Ҳой, ўғлим, мана бу шайтон паррагинг қандай айланаяпти?» Ҳусайнхон менга қараб: «Ая, ажабланманг, у электр токи ёрдамида айланаяпти, мана бу лампачанинг ёниши ҳам шундан», - деб кичик чироқчани кўрсатди².

Мен билан хужрадан чиқиб, овқатга ўтирганидан сўнг яна савол бердим: «Ҳой, Ҳусайнхон, мунча темир-терсакни қаердан йиғдинг, уларни нимага керак қиласан?» - деб сўровдим, у: «Ая, эсингизда борми, мадрасада ўқиб юрган пайтларимда бир гап айтган эдим: «Менинг мадрасадан кетишимнинг бош сабабларидан бири мадраса домлаларининг табиатдан, моддий дунёдан ажралиб қолганликлари», деб. Мана энди йиллар ўтди, мен дунёвий илмлар билан танишганимдан сўнг ўша айтган гапларимни исботлаш учун бир қанча амалий мисоллар тайёрлаб қўйдим, агар «хўп», десангиз, шулардан энг муҳимларини айтиб бераман», - деб Ҳусайнхон бир оз ўйланиб қолди.

- Биласизми, ая, менинг айтадиган гапларимнинг деярли ҳаммасини сиз ўргатгансиз, аммо уларни амалий далиллар билан исботламагансиз. Мен эса тажрибага — далилга ишонаман. Масалан, сиз айтиб берган Муҳаммад Расулуллоҳнинг беш тамойили ҳақида. Катта бўлиб, ақлим ривож топиб, бу айтилган гапларнинг нақа-

¹ Фаридахон шу вақтда 18, Басимахон эса 17 ёшда бўлган.

² Гальваник элементлардан ҳосил қилинган электр токи кичик лампочкани ёндирганини кўрганлар, энам.

дар буюклигини тушуниб етдим. «Меҳнатим-муҳаббатимдир», - деган — биринчи тамойил. Шу сўзни амалий ҳаётга талбиқ этиш инсонийлик жамиятининг тараққиёт калитидир. Демак, инсонлар ўз меҳнатларида шу қилаётган ишларига қалбдан берилиб, энг муҳими, беминнат ҳалоллик билан киришишлари керак. Муҳаббат билан бажарилган меҳнат вақт ўтиши билан такомиллашиб, мураккаблашиб боради. Бу деган сўз бугунги бажарилган меҳнат кечагидан ва эртага бажариладиган меҳнат бугунгидан фарқ қилиши керак. Бундай ҳаракат ақлни, инсон тафаккурини ўстириб боришга кўмаклашади. Бу жараёнларнинг ҳаммаси бевосита табиат инъом қилган моддий бойликлардан фойдаланиш натижасида содир бўлади. Масалан, бир дурадгор эшик ёки дераза ясайди. Аммо у бу нарсаларни ўтган йилдагидан чиройлироқ ва пухтароқ қилиб ясайди. Бу — масаланинг бир томони. Масаланинг иккинчи томони шундаки, дурадгор шу икки анжомни яшаш учун бултур қанча вақт сарфлаган бўлса, бу йил ҳам шунча вақт сарфлайди. Шунда савол туғилади. Нега дурадгор бир йилдан кейин ҳам ўша вақт ичида бир дона эшик ва бир дона дераза ясади? Чунки, унинг ишлатадиган меҳнат қуроллари ўзгармай қолди: ўша арра, ўша теша, ўша ранда ва ҳ.к. Агарда тахта арралашни қўлда эмас, машинада, рандалашни қўл рандасида эмас, буни ҳам машинада қилганда у дурадгор бир кунда иккита эмас, балким бир неча дурадгорчилик маҳсулотларини яшашга қодир бўлар эди. Демак, меҳнат қуролларини такомиллаштириб бориш биз кўтарган масаланинг иккинчи томонини, бизнинг фикримизча, унинг моҳиятини ташкил қилади. Шу сабабдан ислом оламининг йирик номояндаларидан бири Баҳоуддин Нақшбанднинг «Дил ба ёру даст ба кор», яъни «Дилингда Оллоҳни унутма, аммо қўлингдан иш — меҳнат аримасин», деган гаплари тараққиёт учун абадул-абад ҳаётини зурурият бўлиб қолади.

Юқорида таъкидлаганимдек, мадраса муаллимлари Пайғамбаримизнинг тараққиёт тамойиллари ва Нақшбанднинг шиорларини ёд олган ҳолда чиройли қилиб гапиришади, аммо масаланинг амалий томонлари ҳақида лом-лим дейишмайди. Натижада илм-билим олиш маддоҳлик, кичкина воқеани илоҳийлаштириш — хурофот ва билимсизлик жаҳолатга айланади. Бу эса жамият тараққиётини тўсиб қўйишга хизмат қилади.

Ая, сиз давримизнинг ақлли аёлларидансиз, ҳамма нарсани яхши тушунасиз. Ўзингиз ўйлаб кўринг, 5-6 сонияда қўлида ушлаб турган милтиқдан бир нечта ўқни узишга қодир аскарларга қарши қўлида фақат қилич, пичоқ ва найзалар бор одам қандай қилиб кураша олади? Хўш, нега энди бизнинг йигитларда ҳам, ўша ўрисларники каби, кўп отар милтиқлар, кучли замбараклар ва портлатиш ашёлари бўлмаган? Бунга жавоб аниқ: хурофот ва жаҳолат сабабчи бўлди. Натижада бошқа миллат вакиллари келиб, она-ватанимизни осонгина босиб, халқни ўзига бўйсундириб олди. Демак, бизнинг бировларга мустамлака бўлиб қолганлигимиз са-

бабини аввало бировлардан эмас, балким ўзимиздан қидирмоғимиз даркор. Шу муносабат билан мен ўз фикрларимга суяниб, шуни айтишни жоиз, деб биламанки, ўша хурофотдан, жаҳолатдан ва иқтисодий қолоқликдан қутулишга биз учун бирон ёқдан, бирон давлатдан ёрдам келмас. Буларнинг ҳаммасини ўзимиз бажармоғимиз лозим. Бунинг учун бир ишни амалга ошириш, яъни руҳият билан моддиятнинг бир жуфтлигини тан олиб, уни ривожлантиришга киришиш лозим, деган бўлур эдим. Бу таклифим билан мен мусулмон динидан четлашиб, дахрийларга оғиб кетаётганим йўқ. Демак, мен ҳеч қачон динга, аввало илм манбаи бўлган Куръону каримдан Оллоҳнинг дастурига эга бўлган ислом динига қарши эмасман, аммо шу дин тараққиётини бизнинг боболаримиз Ал-Фарғоний, Ал-Беруний ва Ибн Сино даврларидаги соф ҳолатда мукаммал, кишилик жамияти таррақиётига дастур бўла оладиган ҳолатда кўрмоқчиман, холос. Агар айтадиган гапларимга далиллар келтирадиган бўлсам, ўша Ибн Синонинг буюклигини исботловчи ҳолат шуки, у руҳият билангина чегараланиб қолмади, балки моддий (киши танаси) ичида тажрибалар ўтказди. Кишининг танаси руҳсиз-жонсиз бир модда бўлиб, бир неча кундан кейин бошқа кўринишга ўтиб кетади ва, аксинча, руҳ-жон, кишининг моддий танасисиз одам эмаслигини исботлайди. Руҳият билан моддийлик бирлашиши натижасидагина тараққиёт содир бўлишлигини Абу Райҳон Беруний исботлаб берган.

Мана, энди сизга жамият таррақиётининг энг муҳим жиҳатларини айтиб бераман.

Ая, сиз бу гапни абадул-абад хотирангизда сақланг ва керак бўлса, невараларингиздаги фикр бўшлигини қуйдагилар билан тўлдириш: кимки (давлатми, гуруҳми, шахсми, хуллас, кимлигидан қатъий назар) руҳият билан табиатни (моддийликни) бир-бирдан ажратиб ҳаракат қилса у, албатта, инқирозга юз тутади. Аксинча, тараққиёт фақат руҳиятга-илоҳиятга боғлиқ, деганлар хурофот оламига кириб, жамият тараққиётини тўсиб қўядилар.

Хулоса шундай: эндиликда замон тараққиётини илм-фан ҳал қилади. Унинг ривожини эса техника-саноат тараққиёти билан чамбарчас боғлиқдир. Эътибор қилинг: бу ерда, ҳам ўша юқорида айтилган жуфтлик ҳукмрон: илм бўлмаса, техника бўлмаса, илм ривожланмайди. Бунинг учун узлуксиз тажрибалар зарур...

Шу сўзлардан кейин энам Ҳусайнхон билан ўтказган суҳбатларини баёнига охириги нуқтани қўйдилар.

Биринчи сабоқ

Бола - онанинг бир бўлаги, у нафақат қоринда ётгандагина онаси билан бирга, балким она қорнидан ажралиб тушиб, жажжи чақалоқ бўлган пайтида ҳам биргадир. Болада онанинг юрак уриш ритми, терисидаги ҳидлар, руҳиятидаги жамики белгилар, унинг

ҳаракат қоидалари ва ҳаттоки овозининг бир бўлаги ҳам маълум муддатгача сақланиб қолади.

Энам Ханифа отин хотирасидан бир шингил:

«Даданг билан амакинг бир хил бўйли, оқ юзли, қора сочили, йирик кўзли, кенг пенсонали бўлишган. Менинг бир хилда кийинтиришим болаларни нафақат бегона одамлар, баъзи-баъзида ўзимга ҳам уларни ажратиб олишни қийинлаштириб қўяр эди. Мен уларни тарбиялаш палласида эркин ҳаракат, эркин фикр қилишларига кўпроқ шароит яратиб бердим. Бу эса болалар ақлининг тез ривожланишга ёрдам берди...»

Энам дам олиб, дам олиб гапирар эдилар, чунки, қарилик белгилари ва тез-тезда қайтарилиб турадиган хасталиклар у кишининг нафақат жисмоний, балким руҳий кучларини ҳам сусайтириб юборган эди. Бир оз ўйланиб тургач, энам бизга қараб дедилар: «Бола-балалигича, ёшлар-ёшлигича, катталар-катталигича ва қариялар-қариялигича бўлишини истайман. Менинг фикримча, тарбиянинг мазмуни ҳам шунда. Бу гапларимни сизлар умрларинг охиригача эсдан чиқармайдиган бўлиб ўқиб олинглар. Дадаларинг Ҳасанхон ва Ҳусайнхонларнинг ёшлик пайтларида кўп мутолаа қилганлари уларнинг тез ақлий ривожланишларига ёрдам берди. Аслида бу тўғри ҳатти-ҳаракат. Аммо дадаларингнинг қамалиб кетиш сабабларини шундан, деб биламан».

Энам шу сўзларни гапирар эканлар, тиззаларига дурраларини олиб, кўзларидаги ёшларини артдилар. Яна сўзларида давом этдилар:

- Шунчалик ақл эгаси бўлмай оддий кишилар бўлиб юрганларида, эҳтимол, қамалмасдан қолишармиди...

Бу, икки ўғлидан ажраган онанинг руҳий таназзулга тушган пайтидаги гиряси эди.

Ҳасанхон ва Ҳусайнхон Ниёзийларнинг шаклланишида энамиз Ханифа отин билан бирга оталари Матмуса (Муҳаммад Муса) эшонининг ҳам хизматлари оз эмас.

Мадраса билан хайрлашув

Матмуса Эшон аслида Андижон вилоятининг Олтинкўл туманидан бўлиб, шаҳарга 1870-1875 йилларда мадрасада ўқиш мақсадида келиб, муқим туриб қолганлар. У киши мадрасани томонлагач, шу ўқув даргоҳида мударрис бўлганлар ва умрларнинг охиригача ёшларга таълим бериб келганлар. Эшон лавозимида сайланганларидан кейин вилоят туманлари ва қишлоқлардаги диний ҳамда дунёвий тадбирларда фаол қатнашиб, ўз маърузалари билан авом халқнинг билимини оширишда ва сиёсий фаоллигини такомил-

¹ Андижон шаҳридаги ҳозирги Заҳириддин Муҳаммад Бобур мадрасасини ўз маблағига қурдирган бой. Ўз даврининг маърифатпарвар кишиларидан.

лаштириб боришда ба ҳоли қудрат иштирок этганлар. 1895 йилда Андижондаги Мамитוליбой¹ мадрасаси қуриб битказилиб, ишга туширилганидан кейин кўп минг кишилиқ йигинда маъруза айтганлар.

Матмуса эшон ўз оиласи, хусусан ожизалари Ханифа отиннинг ҳам диний ва умумий билим даражаларини узлуксиз орттириб боришида ўз хизматларини аямаганлар. Болаларга тарбия беришда эса аввало уларнинг одамийлик хислатларини ривожлантириб бориш зарурлигини таъкидлаганлар.

Матмуса эшоннинг тарбиявий ва билим бериш фаолиятлари ўзларининг умр йўлдошлари — болаларнинг онасида яхши намоён бўлди. Дарҳақиқат, Ханифа отин Матмуса эшоннинг шогирди сифатида фаолият кўрсатганлар. У киши ўз фарзандларига, айниқса, Ҳусайнхонга ёшлиқдан оқ Куръону карим ва Ҳадису шарифлардан ҳаётий оятлар ва гапларни сабр-қаноат ва синчковлик билан ўргатганлар. Баъзида фарзанди Ҳусайнхонга таълим бериш пайтларида унинг ёшлиги, болалиги эсларидан кўтарилиб, катталарга хос услублардан фойдаланар эдилар.

Шу сабабдан Ҳусайнхон Ниёзий 8-10 ёшга тўлгунларига қадар нафақат болалар, балки баъзи бир катталар билмайдиган нарсаларни ҳам ўзлаштириб олишга эришди. Шу боисдан бўлса керак, у бир куни мадрасада дарс айтаётган домла билан тортишиб қолади. Домла ўз дарсларида баъзи бир оятларни араб тилида зикр қилиб, улар мазмунини ўзбек тилида тушунтириб беришда бир-бирига зид хулосалар чиқаради. Бундай ҳолатнинг пайдо бўлиши, асосан, домланинг араб тилини билмаслигидан келиб чиқишини Ҳусайнхон пайқаган эди. Шу боисдан бўлса керак, домланинг гап-сўзлари ва ҳаракатларини синчковлик билан кузатиб турган Ҳусайнхон ўрнидан туриб «Домла, мени кечиринг, сиз айтган гаплар маъносини билмай ёдлаш болаларни ақлсиз маддоҳга айлантириб қўяди. Унда бизнинг тўтидан фарқимиз қолмайди», - дебди. Домла бу сўзларга жавобан: «Ҳусайнхон, сизнинг отангиз ва онангиз аллома инсонлар, мен эса оддий бир муаллимман», - деб жавоб беради. Шу пайт Ҳусайнхон қизишиб кетиб: «Мен сиздан ота-онамнинг ақлини сўраётганим йўқ, аксинча, ўзингиз айтаётган гапларнинг мазмунини сўраяпман. Сиз айтган гапларингиз мазмунини ўз она тилимизда тушунтириб бермадингиз-ку? Биз бу ерда 5-10 йиллаб ўқисак, сўнгра ҳеч нарса билмайдиган чала-савод бўлиб чиқсак, бизга алам қилмайдимиз? Албатта, алам қилади...»

Шу сўзларни баён этиб, Ҳусайнхон мадрасада таълим олишни тўхтатади.

Оқ фотиҳа

Мадрасани ташлаганлигига эътироз билдирган ота ва онасига қараб, Ҳусайнхон шундай деди:

«Сизлар ташвиш қилманглар, мен бу ҳаракатим билан фақат

Ўзимга йўл очдим. Бошқа биронта талабани ўз ортимдан эргаширганим йўқ. Инсон ўз ҳаракати, ўз хоҳиши, ўз меҳнати орқали ўзига зарур бўлган ҳаётни яратиб олади. Худди шу гаплар Қуръони каримда ҳам ўз аксини топган. Агар мен нотўғри ҳаракат қилган бўлсам, у ҳолда марҳамат қилиб мени жазоланглар».

Шу пайт отаси Матмуса эшон: «Қайси ҳунар ва касбни қилсангиз ҳам мусулмон бандаси эканлигингизни унутмасангиз бўлди. Ҳамма нарсанинг моҳияти шунда», - деб оқ фотиҳа бердилар.

Ҳусайнхон Ниёзий ёшлик чоғларини, мадраса таълими пайтларини эслаб, шундай ёзади: «9 ёшимда хат-саводим чиққан. Онам эскича савод мактаби ўқитувчиси – отин буви бўлганидан ёш чоғимдан саводли бўлишимга таъсири бўлган. 10 яшар чоғимдан бошлаб эски мадрасада ўқидим. Эски мадрасанинг менга берган нарсаси фақат араб ва форс тиллари бўлди, яъни араб ва форс адабиётини мунтазам равишда таҳсил қилдим... 1912 йилдан бошлаб туркча ва татарча газета ва журналларни ўқий бошладим...»¹.

Ҳусайнхоннинг атрофига тенгқур дўстлари йиғилишиб, ҳар хил маслаҳат берадиганлар кўпая борди. Бири «Шеърый китоблар, яъни Алишер Навоий, Лутфий, Жомий, Фирдавсий, Шерозий, Бобур, Нодира, Муқимий, Машраб ва Фурқат ғазалларини мутолаа қилиб ўрганинг – шоир бўлинг», деса, иккинчиси «Қуръони каримнинг 114 сурасини мукамал ўрганиб, 40 кун чиллада ўтирсангиз, тенги йўқ мударрис – аллома бўласиз», - деди. Онаси эса дедилар: «Мен сенга Пайғамбаримиз Муҳаммад Расулуллоҳ айтган инсонлар жамияти тараққиёти ва унда одамларнинг яшаш тамойиллари пойдеворини ташкил қилувчи тамойилларни ёд билиб, умрингни шуларга асосан қуришингни истар эдим. Бу тамойиллар қуйидагилардир:

1. Меҳнатим – муҳаббатимдир.

Бунинг маъноси шуки, инсон бажараётган меҳнат наф тегадиган бўлиши керак. Шундай ишнигина муҳаббат билан қилинган иш, деб айтишади. Акс ҳолда муҳаббатсиз меҳнатдан яхши натижага эришиб бўлмайди. Агарда меҳнат маҳсули бирон буюм бўлса, у сифатсиз тайёрланади: деҳқон ёмон ҳосил олади, шоир саёз шеър ёзади, савдогар эса харидорни ранжитади. Демак, тараққиётимизнинг бош калиди муҳаббат билан бажарилган меҳнатдир.

2. Маърифатим – сармомямдир.

Сармомя инсонга нима учун керак? Албатта, бирон тadbирни бажариш учун: бир шаҳардан мол олиб, иккинчи шаҳарга олиб бориб сотиш, бозордан уруғлик сотиб олиб деҳқончилик қилиш,

¹ Ҳусайнхон Ниёзийнинг ўз қўллари билан ёзилган таржимаи ҳолдан. 1933 йил.

хом ашёлар сотиб олиб тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва бошқа эҳтиёжлар учун зарурдир. Демак, сармоянинг тугал мақсади пулни — бойликни кўпайтириш бўлиб, у доимо ўсиб бориши керак. Пайгамбаримиз Муҳаммад Расулulloх маърифатни узлуксиз ўсиб борувчи сармоёга таққослаганлар. Дарҳақиқат, маърифатнинг ривожланиб, ўсиб бориши жамият тараққиёти асосларидан бирини ташкил этади.

3. Диним — ақлимдир.

Ислom дини асоси бўлмиш якка худолик «Ло илоҳо илalloху Муҳаммад Расулulloх»¹ деган ақиданинг кўп худоликка, содда қилиб айтганда, кўп қарама-қаршиликка барҳам бериб, ер куррасидаги барча одамларни биродарликка, ҳамдўстликка чақиритиш ўша ақлнинг тантанасидир. Инсонларни ҳалол меҳнатга, фикр қилиб илм олишга, бировнинг ҳақини емасликка, омонатга хиёнат қилмасликка, ота-онага садоқатли, лабзи ҳалол бўлишга, тоза-пок юришга, фисқу-фасод қилмасликка, йўл чиқариб, кўприк қуришга ва бошқа даъватларнинг барчаси ислom ақидаларига тегишли бўлиб, улар ақлдан келиб чиқади.

4. Илмим - қуролимдир.

Бу тамойил сен танлаган йўлнинг пойдеворидир. Инсонни инсон қилган, уни табиат ҳукмрони қилган ва тараққиёт эгаси қилган илмдир. Аммо илм ўз-ўзидан пайдо бўлиб, ривож топадиган манба эмас, аксинча, унинг манбаи инсон ақлидир. Ақлни эса инсонга Оллоҳ буюк неъмат қилиб берган. Демак, илмнинг эгаси ҳам Оллоҳдир. Шу ақидаларни бир зум унутмаган ҳолда илм ҳақида иш олиб борсанг, албатта, муродингга етасан.

5. Сабр-қаноат - либосимдир.

Бу тамойил инсонларни ҳайвонлардан фарқловчи бош тарозидир. Дарҳақиқат, инсонлар ҳайвонлардан ақли билан фарқланади. Иккинчи томондан, инсон овқат еб, сув ичишда ҳайвонлардан ўзларининг сабр-қаноатлари билан тафовут қиладилар. Шу боисдан ҳар бир ишда сабр-қаноат билан фаолият кўрсатиш инсон ақлининг тантанасидир. Қуръону каримнинг «Худ» сурасидаги «Балoли кунларда сабр-қаноат, сафоли кунларда яхши амаллар қилган инсонларга ажр мукофот бордир», деган оят инсонларнинг сабри бўлишлари мақсадсиз эмас, балким Оллоҳнинг раъйига қараб иш тутишликни белгиловчи омилидир. Ҳар қандай тезкорлик, зудлик, чаққонлик ва зукколик асосида сабр-қаноат ётади. Акс ҳолда бундай ҳаракатлар сифатнинг бузилишига олиб келади. Жамият тараққиётининг моҳияти ҳам шунда».

Оналари Ханифа шу гапларни Ҳусайнхонга айтиб-тушунтириб бўлганларидан сўнг қўл очиб, дуо қилдилар...

¹ Маъноси: «Оллоҳдан бўлак илоҳ йўқ, Муҳаммад унинг ердаги элчидир».

Мустақил машғулотлар

Дурадгор уста қўлидаги арра билан тахталарни кесар, ранда билан устини текислаб-силлиқлаб қоқишга тайёрлар, Хусайнхон эса хонанинг тўр қисмида туриб, тўкилган пайраха ва қипиқларни синглисига супуриб-тозалатиб турар эди. Шу пайт очиқ турган эшикни қўли билан уриб, кимдир тақиллатди. Хусайнхон: «Ким у, кираверинг», - деб эшик томонга қаради. Шу пайт 20 яшарлар чамаси, оқ-сарик, кўк кўзли, узун бўйли йигит хонага кириб: «Ассалому алайкум, хорманглар», - деб ҳамма билан сўрашди. Хусайнхон дўсти Газиз Сайфулин¹ билан сўрашар экан: «Нега тақиллатасан, киравермайсанми? — деб кулиб қўйди ва яна сўзида давом этди: - Мана, 2-3 кун ичида мутолаахонамиз ҳам битади. Камида 500 дона китоб сигадиған тоқчалар тайёр бўлаябди, деразаси иккита, ёруғ. Худо хоҳласа, узоғи билан бир ҳафтадан кейин машғулотларни бошласак бўлаверади.

Газиз савол берди:

- Нега энди уста ишларини тамомламай туриб, бу сингилча ҳамма жойни супуриб-сидирмоқда?

- Биласанми, Газиз, менинг бир одатим бор, ҳар бир воқеага амалий кўз билан, яъни унинг якуни — оқибатига қараб иш тутаман. Кеча икки кун супурилмаган хонада пайраха ва қипиқлар кўплиги сабабли устанинг кичкина исканаси ва «шайтон» йўқолиб қолди. 5-10 дақиқа қидириб топдик. Шунда мен ўйлаб, дарров хулоса чиқардим: ифлослик, бесараңжомлик ишнинг белига тепади, устанинг бекорга вақтини олади. Устанинг иш вақтининг қиммати оддий ишчиникидан бир неча марта юқоридир.

Хусайнхоннинг мулоҳазаларига синчковлик билан қулоқ солиб турган Газиз дўстининг асосли гапларига тан бериб:

- Баракалла, дўстим, ҳамма фикрларинг «аъло» даражада тўғри. Аммо мени кечир, бу жавобинг яна бир саволни пайдо қилди. Бу айтган гапларинг бизнинг университетимиз дастурларидаги «иқтисодий таълимот» фанида акс эттирилган. Бизга ўргатишганларича, вақтдан оқилона фойдаланишда Оврупада энг илғор миллат - олмонлар, Осиёда эса японлар. Сен эса университетда ўқимагансанку, қандай қилиб шундай тўғри хулосаларга келдинг? - деб сўради.

Хусайнхон Ниёзий кулимсираб, дўстининг саволига жавоб берар экан:

- Ахир менда китоб ва дастур бўлмагани билан калла бор-ку! Бу калла фикрлаш, таҳлил қилиш, солиштириш ва хулоса чиқариш қобилиятига эга бўлиб, ақлли одам ундан фойдалана билиши ло-

¹ Газиз Сайфулин - Хусайнхоннинг дўсти; у 1914 йилда Андижонга Қозондан келиб қол-ган. Қозон университетининг 2-курс талабаси. Сайфулин сиёсий қарашлари учун Туркистон ўлкасига мажбурий жўнатилган.

зим, - деди. - Китобларга келсак, сен Андижонга келишингдан илгари, яъни 1912 йилдан бошлаб мен газета, журнал ва китобларни ола бошлаганман. Улар мана шу тугуннинг ичида. Агар токчалар тайёр бўлса, мен уларни тартиб билан тахлаб қўяман. Улар турк ва татар тилларда ёзилган бўлиб, уларни почта орқали муштарийлик йўли билан олганман.

Сайфулин яна гапга аралашди:

- Қилган ишларинг ёмон эмас, аммо сендаги ички қобилиятга булар жавоб бера олмайди. Бунинг учун сен зудлик билан рус тилини ўрганиб, шу тилда ёзилган китоблардан фойдалана билишинг керак.

- Ҳа, балли, фаросатингга қойил қолдим, - деди Ҳусайнхон. - Сен билан дўст бўлишимнинг биринчи сабаби - сендан рус тилини ўрганиш. Билиб қўй, булар оддий оғайнигарчилик билан амалга ошмайди. Мен сенга, сенинг сарфлаган ҳар бир вақтингга ҳақ тўлайман. «Ҳисобли дўст ажралмас»; деган мақол бекорга айтилмаган.

Рус тили бўйича машғулотлар шунчалик тезлашиб кетдики, Ҳусайнхон деярли ярим йил ичида рус грамматикасини эгаллаб, бадий адабиётни мутолаа қилиш ва рус тилида нашр қилинган журналларни ўқишга киришди.

Шу ерда Ҳусайнхон Ниёзийнинг ўғли Козимхон Ниёзов берган оғзаки ахборотни келтириб ўтишни жоиз, деб биламиз:

«Падари бузрукворимнинг кутубхонаси иккига бўлинган бўлиб, унинг бир қисми 1917 йилгача чиққан нашрлар билан тўлган, иккинчи қисми Октябрь тўнтарилишидан сўнг йиғилган китоблар эди. Кутубхонада рус адабиёти классиклари: Толстой, Достоевский, Куприн, Чехов ва бошқаларнинг китоблари, ҳар хил журнал ва ахборотномалар бор эди. Бу китоблар орасида Казаков деган муаллифнинг «Путеводитель по Туркестану и Средне-Азиатской железной дороге», Владимир Череванскийнинг «Две волны (историческая хроника)», генерал Терентьевнинг «История завоевания Туркестана» асарлари, шунингдек, физика, техника-технология, табиат, биология, астрономия, география ва ҳаттоки меъморчилик ва мусаввирлик соҳаларига тегишли нашрлар бўлган. Шунини эслатиб ўтиш керакки, кутубхонадаги араб имлосида ёзилган турк, ўзбек ва татар тилларидаги ноёб китобларнинг кўпчилиги 1938 йилда олиб чиқиб кетилиб, саводсиз орган ходимлари томонидан ёқиб юборилган.

Дўсти Газиз ёрдамида рус тилида ўқиш-ёзишни ва гаплашишни мукамал билиб олган Ҳусайнхон руслардан ҳам таниш-ошналар орттирди. Рус ошналарининг бири оддий ишчи бўлиб, у Андижон станциясининг электр устахонасида ишлаган Андрей Буриков эди. Иккинчи дўсти рус савдогари москвалик Рябин деган йигит бўлган. Бу рус йигитининг Ҳусайнхонга жуда кўп ёрдами теккан.

Фазлиддин Шамсутдинов¹ хотирасидан:

«Бир кун Хусайнхон акам билан у кишининг ботиқ ойна билан ўтказадиган тажрибаларига² ёрдам бериб турган эдим, Рябин деган бир рус ошналари келиб, «Ассалому алайкум, Хусан Мусаевич», деб акам билан кўришди. Аммо бизнинг қилаётган тажрибамизга ақалли қайрилиб қараб ҳам кўймади. Лекин унинг кўзи уй деразасига суяб кўйилган паднисдек келадиган оқ қалин қоғозга чизилган расмга тушди-ю маҳлиё бўлиб, ундан кўзини узолмай, бир оз туриб қолди. Кейин секин акамга қараб, ўзбек тилида: «Хусан Мусаевич, бу расмни ким чизган?» - деб сўради. Акам: «Мен, - деб жавоб берди. - Қани, топинг-чи, кимнинг расмидан кўчирма?» Рябин бир оз ўйланиб туриб: - «Бу расмни кўп кўрганман, аммо ҳозир унинг муаллифи ёдимдан кўтарилибди», - деб, бир оз қизарган бўлиб акамга қаради. Шу пайт акам рус ошнасига: «Бу расм машҳур ҳолланд мусаввири Рембрандтнинг «Ночной дозор» расмидан кўчирма», - деб мийиғида қулиб қўйди. Рябин шоша-пиша: «Хах, каллам қурсин, қаерда кўрган эдим, деб чунонан эслайман... Қаранг, бунинг асл нусхасини мен Третьяков галереясида кўрганман-ку», - деди.

Рябиннинг акамга қилган хизматлари кўп бўлиб, у кутубхоналарини китоблар, кўргазмали қурооллар билан бойитишда амалий иштирок этган. Кўп жилдли дунёга машҳур энциклопедияларни, китоб ва атласларни Москвадан поездда Рябин келтириб берган экан».

1964 йилда Хусайнхон Ниёзийнинг оқланганлиги ҳақидаги маълумотномани олганимиздан кейин, қандай одам бўлганлар, нималар билан шуғулланганлар, олим-педагог сифатида нималарни қилишга улгурган, нималарга улгурмаган, энг муҳими, нималарни орзу қилар эди, хуллас, ўнлаб ва юзлаб саволлар пайдо бўлди-ким, буларни аниқлашга биричиладан бўлиб Ниёзийнинг жиянларидан бири, мен, шу китобнинг муаллифи, фаол киришдим. Сабаби мен Тошкентда яшайман, Хусайнхон Ниёзийнинг ҳаёт қолган дўстлари ва уни биладиган одамларнинг кўпчилиги Тошкентда истиқомат қилишади.

Мен амакимнинг яқин оғайниларидан бири, тилшунос Олим Усмон билан мулоқотда бўлганимда у киши шундай деган эди:

«Хусайнхон Ниёзий ўзбеклар ичида биринчи бўлиб табиий фанлардан ўз она тилида ёшларга, талабаларга, керак бўлса, ўзбек халқига илмий маълумотлар берган забардаст олимдир. Мен Хусайнхон ака билан кўп мулоқотда бўлганман, шулардан бирида шундай деган эдилар: «Ўзбекистонда илм билан қилинадиган ишлар шун-

¹ Фазлиддин ака Хусайнхоннинг холаваччаси бўлиб, ёшлик вақтларини асосан Хусайнхоннинг хонадонида ўтказган.

² Хусайнхон лупа ёрдамида қуёш нуруларининг бир жойга йўналтирилган кучидан олов-ўт ҳосил қилиб, бу тажрибани катта миқдорда бажариш иқтисодий ривожланишга дурустгина наф келтиришини башорат қилганлар.

чалик кўпки, уларни мен оддий қўл бармоқлари билан санаб адо қила олмайман. Шулардан энг муҳимларини айтиб бераман, аввало шуни таъкидлашим жоизки, бизнинг халқимиз фавқулодда меҳнаткаш, фавқулодда чидамли ва фавқулодда одамохун халқдир. Бизнинг юртимиз ҳам гоят бой юрт. Биздаги табиий бойликлар: қора ёғ, рангли металл, кўмир, булоқ сувлари, тоза шифобахш сувлар ва бошқалар илмталаб манбалардир. Оламда бетакрор иқлимимиз, нодир қишлоқ хўжалиги ўсимлиги бўлган пахтамиз, ширин-шакар меваларимиз ва бошқа деҳқончилик маҳсулотларимизни кўпайтиришга, сифатини яхшилашга илмни қўллайдиган бўлсак, истиқболимизда юксалиш, ҳаётимизда фаровонлик пайдо бўлади».

Энди Ҳусайнхоннинг Андрей деган рус ошnasi ҳақида икки оғиз сўз: Ҳусайнхон бу дўсти ёрдамида Андижондаги ота ҳовлисида ариқдан оқар сувга кичик электростанция қуриб, электр лампочкасини ёндирган.

Ҳусайнхоннинг энг севган соҳаси физика бўлиб, бу фанни тажрибаларсиз тасаввур қила олмас эдилар. «Инқилобга қадар Туркистон ўлкасида маҳаллий «сарт» боласи электр билан шуғулланиб, чироқ ёндирибди», дейишса, эртакка ўхшаб туюлган экан. Дарҳақиқат, бу бўлган воқеа аммамининг ўғли Фазлиддин ака ва энамнинг жияни Тожибой акаларнинг хотирасида сақланиб қолган.

Тожибой ака бу воқеани куйидагича хотирлайди: «Мен 15-16 ёшларга тўлган пайтимда отам Ҳасан — эшон адамни зиёрат қилгани мени шаҳарга етаклаб олиб келди. Бу, 1916 йилнинг баҳор фасллари бўлса керак. Эшон дадамнинг хонадонига бориб, ул зотни зиёрат этганимиздан сўнг, эшон дадам менга қараб: «Сен нариги ҳовлига, Ҳусайнхоннинг олдига чиққин, бир ажойиб нарсани кўрсатади», - дедилар. Чопқиллаб маҳзум акамни кўргани чиқдим. Қарасам, тутнинг тагидан оқиб ўтган ариқнинг устига кичкина бир нарса ўрнатиб қўйибдилар-да, ўзлари эгилиб, қандайдур иш билан машғул бўлиб ўтирибдилар. Мени кўриб: «Ҳа, Тожибой, ўзинг келдингми ёки отанг биланми?» - дедилар. Мен отам билан келганлигимни ва эшон дадани зиёрат қилиб чиққанимни айтиб, маҳзум акамдан бу қурилманинг нима эканлигини сўрадим. У киши жавоб ўрнига ариқ ўртасидаги тахта тўсиқни кўтариб олиб, ариқ ёнидаги кичик сув йўлагини ўша тахта билан ёпиб, иккита симни кичкина чироқ шишага улаган эдилар, у ёниб, ёруғлик чиқарди. Бу мўъжизани кўриб, шундай ҳаяжонландимки, ҳатто «Ло илаҳа иллолло-ху Муҳаммадур Расулulloҳ» деб иймон келтирганимни билмай қолибман. Шунда маҳзум акам менга қараб: «Кўрдингми, рус тилида электростанция дейилади», деган эдилар.

Тожибой аканинг сўзларини давом эттириб, Фазлиддин ака бундай-деди: «Кунларнинг бирида акамнинг ҳовлисига келдик. Бир ўрис киши билан суҳбатлашиб турган экан, акам унга қараб, шу ўрисча сўзни қайтарди: «Провода изолировал, больше не подведет

они». Сўнгра чўнтагидан 2 сўм чиқариб, унга берди. Сайфиддин қори ака ўрис киши чиқиб кетгандан сўнг акамга қараб: «Хусайнхон дўстим, шу кичкина темир матоҳга 2 сўм, яъни яқин 20 кило гўштининг пулини бериб юбордингиз. Бу қурилмангиз наф келтирмайди-ку? — деб қолди. Акам мийиғида кулиб: «Авилю мен пулни кичик темир матоҳга эмас, балки унинг ичида ўралган бир неча симни бир-бирига тегмайдиган қилиб елимлаб келганлиги учун бердим. Қурган дастгоҳимни нафига келсак, шуни билиб қўйингки, илмга сарфланадиган пул савдогарнинг пулига ўхшаб наф келтирмайди. Шунинг учун бу ишда фақат Пайғамбаримиз Муҳаммад Расуллоҳнинг «сабр-қаноат либосимдир», деган бешинчи тамойилларига амал қилган одамгина ютиб чиқади. Эй Сайфиддин, ҳали ҳам хурофот таъсирида юрибсиз. Ақли буламан, десангиз, дунёвий илмларни ўрганинг», - деб қўйди, акам.

«Шу воқеадан 15 йиллар чамаси ўтгандан сўнг, 30-йилларнинг бошларида ҳовлимиз яқинида ташкил қилинган МТС ҳудудида доимо пот-пот қилиб турадиган электростанция қуришиб, чироқ ёндиришгани эсимда», - деб сўзни якунлади Фазлиддин ака.

Бу воқеага хулоса ясаб, шуни айтиш жоизки, нима бўлган тақдирда ҳам бу тажрибалар Хусайнхонда электрга, хусусан электротехникага қизиқиш катта бўлганлигидан далолатдир.

Ўзларининг таржимаи ҳолларида шундай ёзадилар:

«Жабр, ҳандаса, физика, кимё, геология, анатомия ва физиология дарсликларини топиб олиб, Қозон, Қрим, Оренбург, Уфа каби шаҳарлардаги китоб магазинларидан почта орқали келтирар эдим. 1916 йил охирларига қадар мутолаа қилиб, билимимни оширишга киришдим. Мутолаага жуда берилганлигим натижаси бўлса керак, тенгдош ўртоқларим менга «Китоб жинниси» исмини беришган эди. Назарийёт билангина қаноатланмас эдим, қўлимдан келганича буюмлардан тажриба асбоблари ясар ва тажриба қилар эдим. Истиқомат қиладиган ҳужрам туник парчилари, чуқалган симлар, турли шишалар, тўтиё ва нафшадир каби тузлар билан тулган эди. Кўпроқ қизиққан нарсам физиканинг электр боби эди. Сирка, мис ва руҳ пластинкаларидан гальваний батареялари ясаб, у билан электр кўнғироқларини ишлатар ва кичкина электр лампаларини ёндирар эдим. Магнитлардан кичкина электр моторлар ясаб, уларни муваффақият билан ҳаракатлантирар эдим»¹.

Уша пайтларда Андижон Чор Россиясининг уезд шаҳарларидан бўлиб, унда илмий-ўқув тизимлари йўқ эди. Шу боисдан Хусайнхон бошлаган фаолиятларини кенгайтириш ва чуқурлаштириш учун Марказга - Тошкентга кетиш ҳақида ўйлай бошладилар.

1916 йилнинг куз фаслида Хусайнхон Тошкентга келиб, Шайхантаҳур даҳасидан жой олиб, шу ерда яшаб қолади. Бу азим шаҳар

¹ Хусайнхон Ниёзийнинг таржимаи ҳолидан. 1933 йил.

аҳолиси таркибида бошқа миллат вакиллари, айниқса, русларнинг нисбатан кўплиги билан, ажралиб турар эди. Рус тилини амалий даражада ўрганган Ҳусайнхон шаҳарга келиб, вақт йўқотмасдан ўз ишларига киришиб кетдилар. Бу ердаги ҳаракатлари асосан физиканинг амалий соҳалари билан боғланган бўлиб, шуларга оид ашёлар йиғиш жамлаш билан боғлиқ эди. Аввалига ичига ҳаво тўлдирилган шарларни ясаб, осмонга учирганлар. Булар аэроstaticкага оид тажрибалар бўлиб, улар ёрдамида аэродинамика қонунларини ўрганиб, уларни ҳаётга тадбиқ қилишга киришдилар.

Тарих фанлари доктори, профессор З. Нуриддинов «Гулистон» журналида эълон қилинган мақоласида шундай ёзади:

«Ҳусайнхон Ниёзий халқ профессори эдилар... Дадамнинг айтишларича, уларнинг бир мусибатни бирга ўз бошларидан кечирганликлари шундай бўлган экан:

«1916 йилда, Февраль инқилобидан сал аввал дадам ва Ҳ. Ниёзий турмаларнинг бирида учрашган ва шундан бери бир-бирларини яхши билишган. Дадам ўз хўжайини – Саидаминбой билан бўлган низо натижасида, Ҳ. Ниёзий эса бошқа ваздан қамоққа олинган эканлар. Физика ва кимё фанига, унинг мўъжиза ва ҳикматларига ружу қўйган Ҳ. Ниёзий шу илмларга доир янги асарлар ва асбоблар ахтариб, Тошкентга келганларида бўлса керак, магнитлар, кислород ва водородлар устида бир-икки тажриба ўтказибдилар; водород ёрдами билан каттароқ шар учурибдилар. Яна самолётнинг кичик моделини ясаб, унга магнитлардан кичкина электр моторчани жойлаштириб, Шайхонтахур тепасидан учурибдилар; ясама самолёт Пиёнбозор (ҳозирги Навоий номли театр майдони)га бориб тушибди. Бундан хабар топган миршаблар Ҳ. Ниёзийни ушлашиб, полиция участкасига элтишибди ва ғайриқонуний ҳаракатда ҳамда дин-шариатга шак келтиришда айблашиб, қамоққа солишибди. Фақат бир неча ойдан сўнг инқилобий ҳаракатлар кучайиб бораётган чоғда, 1917 йил Февраль инқилоби вақтида дадам билан Ҳ. Ниёзий турмадан озодликка чиқарилибдилар»¹.

Қамоқдан озод бўлиб чиққанларидан сўнг Ҳусайнхон Ниёзий ўз фаолиятини илмий-педагогик йўналишга кўчириб, бу соҳада фаол ишга киришдилар.

Дарс бериш ҳам сағъат

Кимёгар олим Шомақсуд Исҳоқовнинг эсдаликларидан:

«1929-30 йиллар бўлса керак, Тошкент шаҳри Баландмачит маҳалласида жойлашган техникумда ўқир эдим. Шунда ўқитувчи етишмаслигидан четдан чақирилган физика муаллими Ҳусайнхон Ниё-

¹ З.Нуриддинов. Халқ профессори, - «Гулистон», 1968 йил, 9-сон.

зий дарс ўтганларида синфимизда пашша учса, билинар эди. У киши ўрта бўйли, оқ юзли, қўнғиз мўйлов, йирик кўзли зиёли одам эдилар. Аммо ҳар қандай одамга тик қарасалар, ўзларига ром қилиб олиш қобилияти бордек туюлар эди. Кейинчалик ул зотнинг муаллимликдан ташқари, кучли гипнозчи ҳам бўлганлиги ҳақида сўзлаб беришган. Дарсни у киши ҳар доим кўрғазмали қуроллар, амалий тажрибалар билан ўтар эдилар.

Эсимда бор, дарсларнинг маълум қисми тугагандан кейин бизни етаклаб Эски Жўвада жойлашган Табиат музейига олиб бориб, физиканинг механика, иссиқлик ва электр бўлимларига тегишли амалий машғулотларни кўрсатиб берганлар. Кейинчалик билсам, у ерда Маориф Халқ Комиссарлигининг марказий физика лабораторияси жойлашган бўлиб, унинг раҳбари Ҳусайнхон Ниёзий бўлган эканлар.

Бизда кўп ишламадилар, узоғи билан бир йилча ўқитдилар ва кейин эшитсак, Ўрта Осиё Давлат университетига домла бўлиб ўтиб кетган эканлар».

1918-1938 йиллар орасида, яъни 20 йиллик илмий-педагогик фаолиятларида ул зот жуда кўп таълим муассасаларида, хусусан, Наримонов номли қизлар педтехникумида, кечки пединститутда, Тошкент музофот техникумида, республика марказий физика лабораториясида фаолият кўрсатганлар. Ҳусайнхон Ниёзий қаерда ишламасин, у кишининг асосий мақсади маҳаллий халқни саводсизлик асоратидан қутқариш, дарёдан бир томчи бўлса ҳам ўз билимларини ўсиб келаётган ёш авлодга бериш ва уларни истиқбол тараққиётига етаклаш бўлган. Шу боисдан у киши жадидчилик ҳаракатига астойдил қўшилиб, фаол иштирок этганлар.

Ниёзийнинг ўз халқига, ўз она ватанига қилган бетакрор хизмати у кишининг 1922 йилда Туркистон Давлат нашриёти томонидан чоп этилган «Ҳикмат ва кимё» дарслиги бўлди. Гап шундаки, бу дарслик ўзбек тилида биринчи марта босмаҳонада босилиб чиққан китоб бўлиб, ўша давр учун беқиёс воқеа бўлган, десак, муболага қилмаган бўламиз. Чунки ўзбек ёшларининг кўпчилиги ҳали мадраса билими билан банд, янги мактаблар шаклланиб улгурмаган бир пайтда ўқувчилар учун механика қонунлари, иссиқлик ва электр энергияси ҳақида тушунчалар бериш учун чуқур мулоҳазали, истеъдодли ва ўзга тилларни биладиган педагог-олим бўлиш керак эди.

Ҳусайнхон Ниёзий 27 ёшида ана шундай талабларга жавоб бера оладиган инсон эканлигини исботлади.

1968 йилнинг октябрь ойлари бўлса керак (мен ўша пайтда Ўзбекистон Министрлар Советининг фан ва илғор тажрибаларни жорий қилиш бўлимида катта референт лавозимида ишлар эдим), хонамга Ўзбекистон Фанлар академиясининг президенти, акаде-

мик Обид Содиқов кириб: «Хорманг, ука, ишларингиз яхшими?» - деб мен билан кўришди. Яқинда Гулистон журналида «Халқ профессорси» сарлавҳаси билан Ҳусайнхон Ниёзий ҳақида яхши гаплар ўқиб қолдим. У киши 30-йилларда мен САГУнинг кимё факультетида физик юрган кезларимда бизга физика кимёси курсидан маъруза ўқиганлар. У киши кўпроқ физикани биладиган, унинг қонунларидан фойдаланишни мукаммал эгаллаган домла эдилар. Қатагоннинг мудҳиш жойи шуки, сиёсатдан узоқда бўлса ҳам илми, истеъдодли зиёлиларни ўз гирдобига тортган. Эшитишимча, Ҳусайнхон Ниёзий сизга амаки бўлар экан, агарда ул зотнинг болачақалари, оила аъзоларига ёрдам керак бўлиб қолса, бемалол менга тортинмай айтаверинг, қўлимиздан келган ёрдамни аямаймиз», - деб мен билан хайрлашиб, чиқиб кетди. (Оллоҳ ул зотнинг руҳини ўз раҳматига олган бўлсин!)

Меҳнат таътилидаги саёҳатлар

Ҳусайнхон Ниёзий меҳнат таътилига чиқишлари билан она шаҳри Андижонга бориб, дам олишни яхши кўрар экан. У ерда, иложи бўлса, бир кун ҳам шаҳарда қолмай, табиат бағрига, қишлоққа чиқиб кетишни ёқтирганлар. У кишининг борадиган жойлари Фарғона водийсининг деярли ҳамма ҳудудлари бўлган. Агар Олтинкўл, Шаҳрихон, Асака, Қўрғонтепа, Жалолобод, Хўжабод, Уш, Пойтуғ, Майгир, Сиза, Маслаҳат ва бошқа жойларда Ҳ.Ниёзийнинг ота авлодлари яшаган бўлсалар, Кува, Марғилон, Акбаробод, Ниёзботир, Хакан, Жалолбек, Темирхўжа ва бошқа қишлоқларда она авлодлари истиқомат қилишган.

Шулар ичидан Ҳусайнхон икки қишлоқни зиёд севганлар ва таътил давомида ўша қишлоқларда камида бир ҳафтадан қолиб, табиат инъомларидан тўйиб-тўйиб фойдаланганлар. Уларнинг бири Асакадаги Чўнтак, иккинчиси эса Олтинкўлдаги Сарой қишлоқларидир. Биринчи қишлоқ диёримизнинг энг гўзал жойларидан бири бўлиб, ажойиб мевалари кўз етмайдиган узумзор боғлари, зилол сували Шаҳрихонсой-у¹ найча ҳусайнилари билан машҳур. Энг қизиқарли жойи шундаки, агар бу қишлоқнинг чап томонидан сой оқиб ўтса, ўнг томони баландлиги 50-60 метрни ташкил қиладиган адирнинг тик қирқилган жойи бўлиб, у ердан қушдан бошқа нарса ўта олмайди. Демак, қишлоққа фақат битта йўл билан, яъни Асака томондан кириб, яна ўша йўл билан чиқиб кетиш мумкин. Шунинг учун ҳам одамлар бу қишлоққа «Чўнтак» деб исм

¹ 1809 йилда Кўкюн хони Умархон даврида Хонобод қишлоғининг жануб-роғидаги Қоралардан ирмоқ сифатида қавланиб, Қўрғонтепанинг гарбий томонидан Жалолқудуқ ва Кува қишлоқларини кесиб, Асакага кириб келадиган сунъий ариқ, йиллар ўтиши билан табиий сой шаклига кириб қолган.

беришган. Иккинчи қишлоқ - Сарой Олтинқул тумани марказига жойлашган бўлиб, Андижон-Наманган йўлининг ўнг томонига кириб бориб, Қорадарёгача тақалади. Бу ернинг ўзига хос табиати асосан Қорадарё билан боғлиқ. Агарда қизиққан одам ҳозирги кунда Сарой қишлоғига бориб, дарё ўзанига эътибор берса, унинг ажойиблигига маҳлиё бўлиб қолади. Гап шундаки, дарё оралиғи 1 км дан зиёд масофани эгаллаган улкан икки жарликнинг бир четида эни 50-60 метр келадиган кичик бир дарё оқади. XX аср бошларида шу икки жарлик оралиғидан тўлиб сув оққан. Бу қишлоқда амакимнинг ота ва она қариндошлари бўлган. Хусайнхон бу ерга асосан дарёда сайр қилиб, балиқ овлаш учун ташриф буюрар эди. У киши ўз дўстларига дарёда балиқ овлаш сирларини айтиб берар, дарё балиқларининг захоб сувлардаги балиқлардан фарқларини тушунтирар эканлар. Бир кун кўпчилик тўпланиб, дарёда овланган лаққа балиқ гўштини еб ўтиришганда Эгамберди тоғам ва Эргаш девона бошлиқ бир гуруҳ йигитлар баҳайбат лаққа балиғини ушлаб келишибди. Ўлчашиб кўришса, узунлиги 1,5 метрдан кўпроқ, оғирлиги эса 50 кг атрофида экан. Хусайнхон балиқ тулган дўстларини кучоқлаб табриклабдилар ва йигилганларга қараб: «Қорадарёнинг пастки қисми, яъни Норин билан бирлашиб, Сирдарё бўлган қисмида бундан ҳам катта лаққалар бор, ҳаттоки, у жойларда одамларнинг дарёда чўмилиши ҳам хавфлидир. Қадимда Сирдарёнинг суви кўп бўлганлиги сабабли унда катта-катта лаққа балиқлар бўлиб, уларни одамлар тутишга ожиз бўлишган, айни пайтда улар қайиқдаги ва чўмилаётган кишиларни думлари билан уриб, ҳалок қилганлар».

«Сизларга бир савол, - сўзида давом этди Хусайнхон: - Форель деган балиқни эшитганмисиз? Йўқ. Бу балиқ тоғлик дарёларнинг ўта тиниқ сувларида яшайди ва ўта покиза нарсаларни ейди. Форель балиғининг гўштини есангиз, ҳозирги лаққа балиқ гўшти бадхўр, сасиган нарсанинг ҳидини англатадиганга ўхшаб кўринади. У балиқнинг жаҳон бозоридаги нархи оддий балиқлардан 10-15 марта қимматдир. Республикамизнинг тоғ олди ҳудудларида форель балиғини кўпайтириб, балиқчиликни ривожлантиришга қатта имкониятлар мавжуд».

«Оллоҳнинг биз, ўзбекларга инъом қилган битмас-туғамас неъматини нима? - Хусайнхон Ниёзий ўз дўстлари билан суҳбат пайтида уларга шундай саволни берди. Аммо ўтирганларнинг биронтаси ҳам аниқ ва тўғри жавоб айта олмади. Шунда Хусайнхон ўзлари гапир кетдилар. — Оллоҳ кўп эл-юртларга ўз бойликларини тақсимлаб, уларга инъом қилиб берган. Масалан: Эрон, Озарбайжонга — нефть - қора ёғ, бу - саноатнинг энг зарур овқати. Африканинг Конго деган мамлақати худудида шундай жойлар мавжудки, у ерларда олмос тошлари қалашиб ётади. Русларга бепоён ўрмонлар ҳосил қилинган, катта миқдорда темир ва кўмир бойликлари мавжуд ва шунга ўхшашлар кўп. Аммо билиб қўйингларки, бу бой-

ликларнинг миқдори ва ҳажми ўлчовли бўлиб, улар бир кунни тугайди. Бизга эса Оллоҳ битмас-туғамас, абадул-абад фойдаланиши мумкин бўлган бойликни ҳада қилган, у «қуруқ иссиқ» деб аталади. Ҳўш, нега қуруқ иссиқ? Оддий иссиқ деса бўлмайдами? Йўқ, бўлмайди, у фақат қуруқ иссиқ бўлганлиги учун ҳам бойликдир.

Ер куррасида иссиқликнинг кўп хил турлари мавжуд. Аслида қуёшдан келаётган иссиқ битта, ҳарорати ҳам, ерга етиб келадиган миқдори ҳам. Аммо ернинг устки тузилиши хилма-хил бўлганлиги сабабли у ҳар ерда ҳар хил самара беради. Масалан, Ернинг учдан икки қисми сув - океан ва денгизлар билан қопланган. Табиийки, шу денгиз бўйларига жойлашган мамлакатлар нам ва юмшоқ иқлимга эга, буни фан тилида субтропик иқлим, деб юритилади. Лекин Ерда қуёш тикка тушадиган мамлакатлар ҳам йўқ эмас. Улар, асосан, Африка, Осиё ва Жанубий Америка қитъаларига жойлашган бўлиб, у ерларда абадий дарахтзорлар, дашту саҳролар, чангалумозондаронлар ҳосил қилади. Бундай жойлар тропик-иссиқ жойлар, деб аталади. Яна Саҳройи кабирнинг ҳам иссиғи бор. Масалан, Африканинг шимолида ўнлаб миллион квадрат км. ерларда иссиқ кумлар мавжуд бўлиб, улар инсон учун фойда келтирмайди. Бизнинг мамлакатимиз денгиздан узоқда жойлашганлиги сабабли қуёшдан етиб келадиган иссиқ қуруқ бўлади. Боз устига, бизга иккита дарё - Аму ва Сир дарёлари инъом қилинганки, улардан оқиб чиқадиган сувлар бизнинг тупроғимизни суғориб, унга нам бериб, оддий ер-тупроқни дунёда энг ширин ва лаззатли маҳсулот берувчи манбага айлантиради, - Ҳусайнхон ишқомда олтиндек тобланиб турган ҳусайни узумлардан бир бошини узиб, дўстларига қараб, сўзларини яқунладилар. — Билиб қўйинглар, бу узум Ер куррасининг бошқа ҳеч қайси жойида қайтарилмайди, яъни биздагина бўлади, шунинг учун у бетакрордир».

...1969 йилнинг 7 ноябрь кунини «Аджария» теплоходимиз Жазоир шаҳрининг портига келиб тўхтади. Порт Ўрта ер денгизига жойлашган бўлиб, шаҳардан камида 100-200 метр пастда эди. Шу боис биз, сайёҳлар, анча-мунча куч сарф қилиб, шаҳарга кўтарилдик ва, ўзбек одатига кўра, даставвал бозорга бордик. Шеригимнинг бошидаги дўппини кўрган сотувчи узоқдан кўли билан имо қилиб, олдига боришимизни таклиф этди. Бозорда мевалар шунчалик кўпки, одамнинг кўзи қамашади: апельсин, мандарин, банан, киви, ананас, хуллас, субтропик мевалар босилиб кетган. Шулар ичида узум ҳам бор. Бизни чақирган сотувчининг олдида қалин картонлардан қилинган яшиқлар бўлиб, уларнинг ичида ҳар хил узумлар: қизил нимранг, сарғиш ва оқ узумлар мавжуд. Сотувчи биз билан дабдурустан: «Салом алайкум, сизлар Ўзбекистондан эмасми?» - деб мулоқотни бошлади. Мен ҳайрон бўлдим, чунки сотувчи турк тилида гапирмоқда эди. Жазоирда эса араб ва француз тиллари муомалада. Кейин билсак, сотувчининг исми Қорлиқ бўлиб, миллати турк экан. У шу заҳоти яшиқдан доналари майда ёнғоқдек

келадиган бир бош (камида 1 кг) нимранг узумни кўтариб олдида: «Олинглар, мендан ҳады. Аммо сизлар бу узумни емакка олмасиз, мусофир шерикларингизга берурсиз», - деб қўшиб қўйди. Мен ҳайрон бўлиб, сотувчилан сўрадим: «Нега энди биз сизнинг ҳалянгизни емас экамиз?» У шундай жаноб қилди: «Сизларда жаҳонда тенги йўқ ҳусайни узум бор, менинг узумимдан 10 ҳисса тогли ва гўзалдир. Мен 1928-30-йилларда отам билан Ўзбекистонда бўлганман. Ўша пайтлар 12-14 ёшли бола эдим. Отам Фарғона музофотида ҳарбий ишда эди. Мени Асақа шаҳрига бошлаб бориб, ўша ҳусайни узум боғини кўрсатган. Мен бу боғни кўриб, жаннат, деб ўйладим. 10 дона узум еб тўйдим. Чунки узум ўта ширин ва ўта нафис эди», - деб сўзини тугатди сотувчи.

Бу айтилган гаплар амакимнинг фикрларини тўла тасдиқлаб, ўша қуруқ иссиқнинг қадрига етишимизга ундайди.

Ҳусайнхон ўз фикрини давом эттириб, қуруқ иссиқнинг хосияти тўғрисида тушунтира кетди. Қуруқ иссиқнинг ривожни тезлатиш, ердан униб чиқадиган маҳсулотлар сифатини орттириш, маҳсулотлар таркибида қуёшдан келган ультра-бинафша нурларини киши организмни даволайдиган даражада йиғиб қолиш, меваларнинг ширинлик даражасини орттириш каби хосиятларини гапирди. Унинг айтишича, яқин келажакда одамзод иссиқликни йиғиб, ундан иссиқлик энергияси, механик энергияси ва ҳаттоки электр энергиясини яратади.

Хўш, биз шу қуруқ иссиқнинг қадрига етиб, ундан фойдалана олаёмизми? Менинг фикримча, ундан бир имкониятдан ҳам фойдаланаётганимиз йўқ. Шундай даврлар келадик, олдимизда турган ишқомдаги гўзал узумлар энг қимматбаҳо мевага айланади, биз уларни жаҳон бозорларида олтин баҳосида сотадиган бўламиз. Қуёш нуридан келган иссиқликни йиғиб, ундан иқтисодиётимизнинг ривожини учун фойдаланамиз.

Ўзбек деҳқони ўзиб кетади

Агар адашмасам, 1969 йилнинг ёз фасли эди. Менга Маъруф-жон акам (Оллоҳ раҳматига олган бўлсин, адолатли киши эди) қўнғироқ қилиб қолди: «Ноҳидхон, вақтингиз бўлса, кеч соат 7 ларда бизникига ўтинг. Яшин ака келади, суҳбатлашиб ўтира-миз».

Мен бордим. Яшин ака билан кўришдик. Суҳбат Ҳусайнхон Ниёзийнинг илмий-педагогик фаолиятига бориб тақалди. Шунда Яшин ака:

«Мен амакингишни 20-йилларнинг бошларидан, 14-15 ёшлик болалигимдан танийман. У кишидан мен кўп нарсани ўрганганман. Мен у кишини табиий фанлар бўйича устозим, десам, адашмайман. Андижондан Тошкентга келишим билан иложи борица

Ҳусайнхон ака билан кўришиб кетишга ҳаракат қилар эдим, - деди. Сўнг давом этди:

«Нима десам бўлади?.. У кишида одамни ўзига ром қилиб оладиган хусусиятлари бор эдики, шу хусусиятлари билан бизга ўхшаган ёшларни ўзларига тортиб олар эди. Хотирамда қолган бир қизиқ воқеани гапириб бераман. 30-йилларнинг бошларида, ёз фасли бўлса керак, Ҳусайнхон ака таътилга чиқиб, Андижонга келган экан. Эртаси эрталаб соч олдириш мақсадида сартарошхонага Абдужалил дўсти билан кириб қолди. Мен ҳаммомга кириш ниятида сартарошхона олдида турган эдим, мени кўриб: «Юринг, Комилжон, Андижон янгиликларидан гапириб берасиз», - деб мени сартарошхонага олиб кирдилар. Сартарошхона Извош бозор деб номланган жойдаги узун болахонали иморатнинг тагида, кичик бир хонада жойланган бўлиб, деразаси тош йўли ва извошлар турган томонга қарар эди. Ҳусайнхон акани кўриб-ла уста: «Марҳамат, маҳзум ака», - деб стулга ўтказди. Ёнида тикка турган дўсти Абдужалил ака бир амакингизга, бир деразадан кўчада кетаётган ўрис хотинга қаради-да: «Ҳусайнхон, шу ўрис хотиннинг бетини бизга буриб бермайсизми?» - деб қўйди. Ҳусайнхон ака сезгирлик билан гапнинг маъносига етиб ҳазиломиз: - «Бетини нима қиласиз, керак бўлса, ана, кўринг», деб стулда фартук билан ўтирган ҳолда ўнг қўлларини кўтариб, дераза ойнасини кўрсатдилар. Мен ҳам шошилинч деразага қарадим-да, ичимда «астоғфурулло», деб турибман. Ҳалиги кўчада кетаётган хотин бирданига тўхтаб, қўлидаги зонтигини йиғиб, қўлтиғига қисди ва иккита туфлисини ечиб, юбкасини туфли билан кўшиб икки қарич кўтарди, тўрт қадам юриб, яна кўтарди, сўнг 9-10 қадам юргач, юбкани тушириб, туфлини кийиб, зонтикни очиб, яна йўлига равона бўлди. Абдужалил аканинг кўзи қинидан чиқиб кетаёзди...

Энди гапни уста боладан эшитинг. Соч олаётган йигит воқеадан хабардор бўлганлиги учун у ҳам деразага қараб, азбаройи маҳлиё бўлганлигидан қўлидаги устарани ерга тушириб юборди. Шунда Ҳусайнхон ака унга: «Сотволди, сен иш билан бандсан, кўзингни ишдан бошқа томонга жалдиратма. Агар шу воқеа Германия ёки Японияда содир бўлганида сартарош пинагини бузмай, вазифасини бажараверар эди», - деб шама қилиб қўйди. Сартарош: «Маҳзум ака, нима қилайин, ўзингиз балойи нафсни уйғотиб қўйдингиз-ку», - деб устарани ердан кўтариб олиб, чарм қайроққа сурта кетди. Ҳусайнхон ака жиддий тусга кирдилар-да, устага қараб: «Сотволди, сен балои нафсни яхши эсладинг. Ҳамма ёмонликлар шундан пайдо бўлишини биласанми?» - деди. Уста бола индамади. «Майли, айтишга мажбурман, мана бу ерда сенинг ёшингдаги Комилжон ҳам турибди. Абдужалилга эса менинг илмий маърузам бўлади», деб «Қуръону каримнинг 12-сураси «Сурайи Юсуф»,ни ўқиди-да, устани имо билан бир оз тўхтатди, - Қуръондаги оятга эътибор қилинглар: «Мен нафсни оқлаёлмайман, чунки

у барча ёмонликларга бошлагувчидир», - деб яна устага қаради...»

Кейинчалик билсам, Хусайнхон ака ўша кўчада кетаётган ўрис хотин олдида каттагина сув пайдо қилиб қўйган эканлар.

Яна бир воқеани эслатиб ўтаман. Буниси Тошкентда кечган.

Билдиримни, ука, мен амакишига қўйил қонган шогирдларидан бириман, десам, муболаға бўлмас. Ҳозиргача бунақанги одамни олим дейманми, педагог дейманми, деҳқон дейманми, хуллас, миллатини, ватанини жони-дили билан севгувчи, маънавийати юқори, баркамол инсонни бошқа кўрмаганман.

Бир куни ҳовлида чорпояда ўтирган эдик. Шунда Хусайнхон ака менга савол бердилар: «Комилжон, - бу ёшларни Олмонияга ўқишга юборишяпти экан. Нима учун айна пайтда Олмонияга, бошқа мамлакатга эмас?» - деб менга қарадилар. Мен ўз мулоҳазаларимни айтдим. У киши жиддий тусга кириб, гапира кетдилар:

«Аввало Оврўпада Олмония энг ривожланган капиталистик давлатлардан ҳисобланади. Бошқалардан, хусусан, Англия ва Франциядан унинг фарқи шундаки, Олмония йил, ой сайин эмас, балким кун сайин ривожланмоқда. Капиталистик мамлакатлар ичида техника ва технологияси юқори даражада тараққий этган мамлакат, десам муболаға бўлмас. Масалага шу нуқтаи назардан қараганда, Шўролар ҳукумати анойилардан эмас, у тўғри йўл тутган. Ўрислардан, айниқса, Марказий Россиядан ўқишга юборилаётганлари асосан муҳандисликни, техника-технология билан ишлашни ўрганиб қайтадиган кадрлардир. Бизда эса ўшандек кадрлар бўлмаганидан Олмонияга тарихчилар, адабиётшунослар ва иқтисодчиларни юборишмоқда. Нега йўқ, ўша муҳандислар? Чунки, бизда уларни тайёрлайдиган олий техника ўқув муассасаларининг ўзи йўқ. Афсуски, бу муаммони ечиш бизнинг ўзимизгагина боғлиқ эмас, ука...

Масаланинг иккинчи, менимча, энг муҳим томониغا эътиборни қаратсак, дунёда вақтнинг қимматига немис миллатидан юқори даражада тушуналган миллат йўқ, десам, хато қилмасман. Яқинда Олмония қишлоқ хўжалигини, хусусан чорвачилигини ўргангани Масковдан 12 та делегация бориб, бир кооперативнинг иши билан танишган. Вақт соат 11 лар чамаси бўлган. Кооператив раиси эса соат 12 дан 13 гача тушликка чиқар экан. Вакил бориб: «Сизни сўрашяпти», - деса. «Мен соат 12 га айтганман, шу пайтгача соат ва дақиқаларни иш фаолиятимга тақсимот қилиб қўйганман, мен бу меёрни буза олмайман, кўтиб туришсин», - деган экан. Агарда бизнинг олий даражадаги деҳқонларимиз немис техникасини далада ишлатишни ўрганиб олсалар, аминманки, биз немислардан ўзиб кетишимиз турган гап. Чунки ўзбек деҳқони ерни осмондан тушган ёмғир билан суғормай, ўзи сув олиб келиб, қийинчиликлар ҳисобига ерни суғоради. Жисмоний меҳнат қилишда ўзбек деҳқони юқори ўринни эгаллайди. Боз устига, ҳамма ўзбек меҳнаткашлари немисларга ўхшаб ҳар бир дақиқасини фойдали меҳнатга сарфлашса, у ҳолда унумдорлик бир неча марта кўпайган бўлур

эди. Вақт келади, замон бу муаммони ечишга ундайди. Шундагина бизнинг ватанимиз буюк давлатга айланажак», - деб сўзларини якунлади Хусайнхон ака.

Яшин ака яна сўзида давом этиб: «Амакингизнинг истеъдоди шунчалик серқирра ва бой эдики, юқорида таъкидлаганимдек, қомусчи олим эди. Мана, ҳозирги суҳбатимизнинг талай қисми иқтисодиётга боғланди. Сиз эса иқтисодчи олим сифатида вақтнинг қимматини яхши биласиз. Масаланинг қимматли жойи шундаки, бу сўзлар бундан қарийб 40 йил аввал айтилган».

Хусайнхон Ниёзийнинг Олмония ва хусусан немис миллати ҳақидаги фикрларининг тўғрилигини ўша воқеадан 60 йил ўтгандан сўнг, яъни Президентимиз Ислом Каримовнинг 2001 йил апрель ойида Германия Федератив Республикасига қилган расмий сафари натижалари яна бир бор исботлаб берди.

Ўзбекистонда биринчи роботнинг ясалиши

Хусайнхон Ниёзийнинг 105 йиллиги муносабати билан Миллий университетда уюштирилган анжумандан қайтгач, қариндошуруғлар билан бизникида бўлиб ўтган гурунгда опам Басимахон шундай дедилар:

«Бугунги йиғиндаги профессор Файзуллаевнинг сўзларини эшитиб, кўллари билан кўрсатган ҳаракатларини кўриб, менинг ҳам эсимга бир нарса тушиб кетди. 50-йилларнинг бошлари бўлса керак, поччангиз ёш болалар - Муҳиддин ва Маҳбубаларга Тошкентдан қичқирадиган ўйинчоқ олиб келди. Шу пайт Андижондан аям бизни кўргани келиб қолди. Болалар ва биз билан сўрашиб бўлганидан сўнг 4-5 яшарли Муҳиддин кўлидаги кўғирчоқни босиб, қийқиртириб юборди. Аям бехос ўтирган эканлар, чўчиб тушдилар. Шунда аям менга қараб, дедилар: «Ҳой, Басимахон, бунақанги кўғирчоқни сен 3-4 яшарлик пайтингда амакинг ясаб юргизган эди». Биз: «Шу воқеани гапириб беринг», - деб аямни ўраб олдик. Аям: «Эсимда қолганларини айтиб бераман», - деб гапира кетдилар:

Ҳар йили ёз фаслида амакинг Андижонга келиб, дам олиб кетар эди. Бир кун кечгача уйларида чикмай, нималарнидир ясадилар. У кишининг хусусияти ҳеч тинч ўтирмаслик, жонсараклик, китоб кўраётган бўлсалар ҳам қўл ва оғиз ҳаракатда турар эди. Шу куни жуда кўп марта эшикка чиқиб, уйга кирдилар. Мен олиб кирган пон ва овқатлар ҳам совиб қолди. Бир вақт соат 5 лар чамаси, аср намози ўқиб бўлингандан кейин уйдан чиқиб: «Келин ая, ҳовлида бори одамни йиғинг. Менинг уйимга киришсин», - деб қолдилар. Дарровда нариги эшикдан Эътиборхон, Салимхон ва Ҳикматхонни чақирдим. Болалардан Козимхон, Пирояхон, Одилхон, Басимахон ва Фозилхонлар тўғпланишиб, амакингнинг уйида, катта хонтахта атрофида йиғилдик. Шу пайт амакинг дераза токчасидан устига шойи ёпилган нарсани олди-да, хонтахта ўрта-

сига қўйиб, «Эътибор беринг» сўзини икки марта қайтариб, чорси белбоғни кўтарди ва унинг остида турган уч қарич келадиган, ўзбек чопони, қийиқчаси ва дўпписи кийдирилган қўғирчоқни елкасига босиб қўйганларини кўрдим. Қўғирчоқ бирдан тайтанглаб юриб кетди. Ҳамма қўрқиб, хонтахтадан ўзини олиб қочди.

Амакинг бизга қараб: «Нега кўрқасизлар? У мени ясагани йўқ-ку, мен уни ясадим. Шунинг учун у фақат менинг амримга бўйсунди, унинг хатти-ҳаракатлари менинг ихтиёримда. Вақтлар келди, тараққиёт мана шундай ўзи юрар қўғирчоқларга боғланади. Бу эса инсон тафаккурининг олий кўринишдаги амалий ҳаракати бўлади», - деган эдилар ўшанда.

Шу вақтдан роппа-роса 72 йил ўтгандан сўнг илмий-техника тараққиётининг ҳозирги даражасига қараб, ўша ўзиюрар ўйинчоққа баҳо берсак, у оддий воқеага ўхшаб кўринади. Аммо ҳар бир янгиликнинг қадр-қиммати, унинг фойдалилик даражаси даврнинг талабларидан келиб чиқади. Хусайнхон Ниёзийнинг 1929 йилда қилган бу «кашфиёти» ўз даври учун муайян бир аҳамиятга молик эди.

Шингил хотира

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчиси, Хусайнхоннинг жияни Фарида Қосимова хотирасидан:

1976 йилнинг апрель ойида Тошкентда ўқитувчилар съезди кунларида бўлиб ўтган бир воқеа эсимга тушди. Съезд тамом бўлгандан сўнг биз, Андижондан келган делегация аъзолари, алоҳида жойда тўпландик. Шу пайт ёшлари 70 ларни қоралаб қолган нуроний бир оқсоқол саломлашиб, менинг олдимга келди ва сўради: «Кечирасиз, синглим, сиз Фаридахон Қосимова бўласизми?» «Худди шундай», - жавоб бердим мен. «Сизнинг Хусайнхон Ниёзий деган тоғангиз бўлганми?» - «Ҳа, албатта, бўлганлар. Оллоҳ ул зотни ўз раҳматига олган бўлсин». — «Фаридахон синглим, эшитинг бўлмаса, сизнинг тоғангиз, биз учун Хусайнхон ака, менинг яқин танишларимдан, устозларимдан, десам ҳам адашмайман. 20-йилларнинг ўрталарида радиоаппарат ясаб, уни ишлатганлар», - деб, кўзойнагини олиб, менга кулимсираб қаради. Яна кўп нарсаларни айтди, аммо шерикларимиз билан қайтишга отланиб турганлигимиз сабабли, афсуски, у оқсоқол билан яхши гаплаша олмадик. Менга исм-шарифларини айтди ва республика миқёсидаги фахрий ўқитувчилардан эканлигини билдирди. Мен шошилинч ёзиб олдим. Аммо ҳанузгача минг пушаймондаман, у домланинг исми на хотирамда ва на мендаги ёзувда қолган. Лекин у кишининг юракдан чиққан сўзларида, албатта, ҳақиқат бор эди, — деб ўйлайман.

Оллоҳ берган инъомлар

Хусайнхон Ниёзийнинг сингиллари Ҳикматхон Ниёзова (92 ёшида) шундай эслади:

Хусайнхон акам оқ юзли, ўрта бўйли кенг елкали, кўзлари катта, қаллалари йўғон, бировга қараганларида юзларида биронта ўзгаришни сездирмайдиган, аммо кўзлари билан ҳар қандай одамни ўзларига ром қила оладиган инсон эдилар.

Менинг 12 яшар пайтим бўлса керак (бу 1922 йилларга тўғри келади – Н.Н.), чой кўтариб, акамнинг хужраларига кирдим. Тоқчаларда китоблар терилиб ётибди. Хонтахта устида ўнча китоб. Шулардан бири очик ҳолда, варағида маймунларнинг рангдор расмлари. Мен чойнакни хонтахта қирғоғига қўйдим-да, акамга қараб: «Мана бу маймунли китобни кўрсам майлими, ака?» - деб сўрадим. Акам менга кулимсираб қарадилар-да: «Бу маймунли китоб эмас, «Ҳайвонларнинг ҳаёти» деган китоб. Сен ҳар куни кириб, у китобнинг 4-5 варағидаги расмларни кўрсанг ва уларнинг афт-башараларини қаллангда сақлаб қолосанг, бир йил ичида ақлинг 2-3 баробар кўпаяди. «Ақл нима? Биласанми? Ақл - Оллоҳнинг инсонга берган буюк неъматидир». Шу ақл бўлганлиги билан одам ҳайвондан фарқ қилади. Мана, ўзинг кўриб турибсан: маймун худди одамга ўхшайди. Агарда унга либос кийдириб, юзидаги жунларни қириб ташласанг, одам бўлади-қолади. Аммо у ҳақиқий одам эмас. Нега? Чунки унда ақл йўқ, фикрлаш қобилияти йўқ, - дедилар. Сўнг яна давом этдилар. – Шу китобда чиройли қилиб ишланган ҳайвонларнинг: маймуннинг, филнинг, шернинг, бургутнинг, тус-товуқнинг ва бошқаларнинг расмларини 2-3 мартадан кўриб чиқсанг, ҳайвонот боғида ёки дала ва тўқайларда кўришинг билан бу ҳайвон ва қушларни дарровда ажратиб оладиган бўласан.

Мана энди мисолга келайлик. Дашам: «Боринглар, тоғанг билан бозорга чиқиб, битта тустовуқ ва каклик олиб келинглар», - деса, сен ўша расмда кўрганинг учун тоғангни оддий товуқни сотиб олишдан тўхташиб, тустовуқ олдирасан. Йўлбарс ва қоплонларнинг териси нодир ва қимматдир. Уларнинг расмини кўриб, қандай ҳайвон эканлигини билмаган одам териларни ажратиб ололмайди. Мана энди сен икки томонлама ақл ўстирдинг, биринчиси китоб ва ундаги расмлар бўлса, иккинчиси менинг сенга гапириб берган гапларим. Ҳўш, иккаловидан қайси бири сен учун қулай ва фойдали?

Мен шунда: «Албатта, гапириб берганингиз фойдали-да», - деб жавоб бердим...

Яна бир нарса ёдимда сақланиб қолган. 1933 йил, қимматчилик пайтлари. Тошкентдан акам келиб қолдилар. Онам менга ўчоққа қозон осиб, палов қилишни буюрдилар. Мен қозон осдим, ёғ солдим ва уни тутуни кўтарилгунча қизитдим. Сўнгра пиёз ва гўшт ташлаб қовурдим. Чунонам қовурдимки, гўшт билан пиёз жизға-

нак бўлиб қизариб кетди. Ҳатто орқамда Ҳусайнхон акам турганларини ҳам пайқамабман. Акам менга қараб: «Ҳикматхон, сен пиёздаги витамин, гўшздаги оқсил моддаларини куйдириб, кулини кўкка совурдинг-ку!» — дедилар. Мен эса қўлимда капгир билан нима дейишимни билмай, қотиб қолдим. Акам сўзларида давом этиб: «Бу қилган паловинг фойдасис овқатга айланади, аксинча, ошқозон ичакларини, айниқса, ўт пуфакни ишдан чиқариб, касаллик пайдо қилади. Билиб кўй: ўзбекларда ўт пуфакнинг касалланиши бошқа миллатларга қараганда кўпроқ учрайди. Сабабини биласанми? Сабаби битта. Биз ёғли овқатларни ва паловни кўп истеъмол қиламиз. Агарда пиёз билан гўштни нимранг ҳолатга келгунча қовурсанг, паловинг ширин ва фойдали бўлади», - дедилар.

Ҳусайнхон Ниёзийнинг ўғиллари Козимхон Ниёзов кўп йиллар Андижон вилоят маҳаллий саноат бошқармасида раҳбарлик лавозимида ишлаган. Камина Козимхон ака билан жуда кўп мулоқотда бўлганман. Шу суҳбатларнинг бирида у киши шундай деган эдилар:

«Мен дадам билан деярли қамалиш пайтларигача бирга бўлганман. Ҳар хил воқеалар ва саргузаштларни бирга кечирганман.

Бир кун Тошкентга келганимда дадам мени Янги шаҳарга — Воскресенский бозорига бошлаб бордилар. Ўрда томонга ўтиб, Анҳорнинг кўприги олдида тўхтадик. Шу пайт менга қараб: «Қани, айт-чи, Козимхон, бу сув табиий сойми ёки сунъий ариқми?» - деб сўрадилар. Мен бирданига берилган саволдан довдираб қолдим ва дадамнинг ўргатганларига, яъни: «Билмаган нарсангга ҳеч қачон таваккал жавоб берма, билмасанг — айби йўқ. Буни ақлли одам кечиради, аммо мутлақо маъносиз жавобни кечирмайди», деган сўзларига асосланиб, мен: «Билмадим», - деб жавоб бердим. Дадам бир оз ўйланиб турдилар-да, менга қараб: «Мана шу чап томондан келаётган сув 2-3 қақирим тепадан ўнг томонга бурилади ва унинг боши Чирчиқ шаҳри ва унинг тепасидаги Ғазалкент қишлоғига бориб тақалади. Ўша ерда Чирчиқ дарёсини бир вақтлар сепоялар билан тўсиб, дарёнинг бир қисмини ўнг томонидаги катта ариққа (Бўзсувга - Н.Н.) оқизганлар. Натижада сув Тошкент шаҳрининг энг баланд жойи — Юнусобод даҳасига келиб, ўша ердан бурилиб оқиб ўтиб кетиш натижасида шаҳарни сув билан таъминлайди. Анҳор шаҳарга руслар келишидан анча аввал қурилган бўлиб, ўзбекларнинг сув олиб келиш, тақсимлаш ва экинларни суғориш соҳасида бошқа миллатлардан устуи туришларини кўрсатади. Бундай қобилият ўзбекларда минг йил давомида табиий-географик шароитнинг таъсири натижасида пайдо бўлган».

Дадам турли-туман фалсафий хаёлларга молик киши эдилар.

Кунларнинг бирида ўзбекларнинг эрталаб барвақт туриб, ҳовли эшигини очиб қўйиш одати ҳақида анчагина гапирдилар. «Эрта турган одам, - дедилар дадам, - меҳнат фаолиятини эрта бошлайди. Эрта меҳнат қилса, натижаси яхши бўлади. Чунки эрталаб одам

янги куч билан туради, дам олган калла яхши ишлайди. Агар бунга эрталабки тоза ҳавони қўшсанг, қиладиган ишинг чиройли, пухта ва сифатли бўлади. Бу — масаланинг бир томони. Масаланинг иккинчи томони шундаки, бизнинг ўзбек миллатига хос ўз маданияти бор. Ўша эрталаб эшикни очиб қўйиш ҳам маданиятга кирди. Мабодо маҳалладан одамлар тўйга ёки бирон фотиҳа-йигинга айтиб келса, эшигинг очқлигини кўриб, бемалол номингни айтиб чақираверади. Агарда берк бўлса, келган одам бир оз ийманиб қолади. Айни пайтда ҳовлида ювиниб-кийиниб тайёр бўлиб туришинг сени чақириб келган одамларни кутдириб қўймасликка шароит яратади. Бу ҳам маданиятнинг бир кўринишидир. Ва, ниҳоят, учинчи хосияти бевосита тозалик — поклик билан боғлиқ. Эрта турган одам ҳовлига сув сепиб, супуриб, тозалаб қўяди. Озодалик ва поклик Куръони карим оятларидаги инсон шахсига юкланган вазифалардан биридир. Шуларнинг ҳаммаси Оллоҳнинг бизга берган неъматини — баракасини эмасми? Масалага шундай қарашга ўргангин: Оллоҳ — олий зот, илоҳий кучга эга. Шунинг учун у буюради, инъом қилади, лекин ўша буйруқни. яъни Оллоҳнинг топширигини ким бажаради? Сен билан биз, одамлар, бажарамиз.

Оллоҳ шундай буйруқ қилади: «Миллатингдан, ирқингдан, дилингдан, амалингдан ва бойлигингдан қатъий назар, дўстликда, биродарликда ва ҳамкорликда яшанглар». Бу буйруқ тинчлик пойдевори, уруш ва жанжалларни йўқ қиладиган биринчи восита. Тараққиёт қачон юз беради? Албатта, тинчликда, осойишталикда, уруш-жанжаллар йўқлигида юз беради. Оллоҳ яна буюради: «Халол бўл, адолатли бўл, ҳақиқатпарвар бўл!» Хўш, бунда не маъно бор?

Аввало ҳалоллик — олий интизом, бировга ёлғон гапирмаслик. Софдиллик ва ҳ.к. Адолатли ва ҳақиқатпарвар бўлиш аввало ҳар бир нарсага холис муносабатда бўлиш, яъни ўзининг фойдасини ифодаламасдан, ҳақиқатга асосланган ҳолда иш бажариш. Куръону каримдаги жуда кўп суралардан шундай буйруқлар келади: биз булардан хулоса чиқариш учун, ибрат олиш учун гапирмоқдамиз».

Дадам сўзларини тугатганларидан кейин бориб, эшикни очдим. Кўчага чиқиб, икки томонга қарадим. Зоғ учмайди. Ҳали кун чиққан эмас, энди тонг ёришмоқда эди. Дадам мени чақирдилар: «Козимхон!.. Нимага эшикни очдинг? Биласанми сабабини?...» «Бувимнинг айтишларича, - дедим мен, - сахар пайтида Худо ризқ улашар эмиш. Шунда кимнинг эшиги очик бўлса, унга ризқ тегади, ёпик бўлса, тегмай қолади, деганлар». «Бувимнинг гапларини жуда тўғри айтдинг, аммо бу гап тагида бир олам маъно бор. Сен ҳали ёш йигитсан, хотиранг кучли, иложи борича барча кўрган ва эшитганларингни эсингдан чиқармайдиган вақт. Шу сабабли мен сенга бир умр эсингдан чиқмайдиган оталик насиҳатини қилмоқчиман. Гап шундаки, Ислом қонун-қоидаларида айтилган барча нарсалар бевосита инсонлар ва уларнинг амаллари билан боғлиқ.

Оллоҳ ҳеч қачон, ҳеч кимга ўз қўли билан ёки буйруғи билан ҳеч нарса инъом қилмайди. Инсон инъомни ўзи, ўз меҳнати, ақли ва ҳаракати билан, Оллоҳнинг айтган қоидаларини бажариш ҳисоби-га пайдо қилади».

Муסיқий оқшом

Мен амаким ҳақида илк бор маълумотлар йиғиш ниятида 1966 йили Андижонга бордим. У ердаги амакимни кўрган, билган ва мулоқотда бўлган кишилар билан учрашдим ва улар билан суҳбатда бўлдим. Шулардан бири Андижондаги хонадонимизга қўшни, классик куйлар устаси, моҳир танбурчи Ўзбекистон халқ артисти Қосимжон Охунов эди.

- Мен амакингиз билан ёшлигимдан нафақат таниш, балки дўст бўлганман. Тўғри, мен 6-7 ёш кичик бўлганим учун у кишига «Хусайнхон ака» лафзи билан мурожаат қилсам, у киши мени «Қосимжон» деб чақирар эдилар. Бизнинг дўстлигимиз асосан санъат соҳаси билан боғлиқ бўлиб, танбур ва дутор жўрлигида классик куйлардан хиргойи қилишни ёқтирар эдик.

Бир куни Хусайнхон ака Тошкентдан келиб эди, дадангиз Ҳасанхон ака мени сизларникига таклиф қилдилар ва: «Танбурни олиш ёдингиздан чиқмасин», - деб қўшиб қўйдилар. Мен борсам, айвондаги баланд сўрингларда 3-4 та меҳмонлар бор экан. Баъзиларини танидим. Масалан, Усмонхон Эшонхўжаев, Акбаржон танбурчи ва Жалолбекдаги аммангнинг ўғиллари Фазлиддинлар ўтиришибди. Мен Хусайнхон ака ва меҳмонлар билан ҳол-аҳвол сўрашдим. Шу пайт Хусайнхон ака бирданига менга юзландилар-да: «Қосимжон, мана сиз ўз касбингизнинг устасисиз. Агарда мен Тошкент усулида дутор чалиб берсам, баҳолаб берасизми?» - деб сўраб қолдилар. Мен: «Агар чалган куйингизни билсам ва унинг мазмунини тушунсам, баҳолаб бераман», - дедим. Хусайнхон ака «Тошкент ироғи» куйини чалдилар. Куй бир оз тез суръатда, шўхроқ усулда чалинди. Шу пайт Ҳасанхон ака, яъни дадангиз, укаларига қараб: «Тақсир, шахчасини олиб қўйиб чалсинлар», - дедилар. «Шахчаси» деган сўз билан шошилмай, тезкорликка ўтмай чалинг, деган маънони англатмоқчи бўлдилар. Мен куйни батафсил эшитдим. Аммо икки мураккаб шароит оралигида қолдим. «Яхши», десам, Ҳасанхон ака, яъни бош танқидчининг кўнгли қолади. «Ёмон», десам, Тошкентдан келган ҳурматли меҳмонни хафа қилишим мумкин. Шунда мен тез фикрлаш йўли билан адолатли, ҳар томонлама асосланган йўлни тутдим. «Тақсир, - деб гап бошладим, - сизнинг чалган куйингиз, дарҳақиқат, «Тошкент ироғи» бўлиб, деярлик барча талабларга жавоб беради. Энди Ҳасанхон аканинг «луқма»сига келсак, у Андижон шеvasи нуқтаи назаридан айтилган талаб. Масала шундаки, андижонликлар босиқ айтиладиган

куйларни яхши курадилар. Шу нуқтаи назардан Ҳасанхон аканинг гаплари тўғри».

Хуллас, ўша куни мазза қилиб танбур ва дутор тароналаридан тинглаб, ҳордиқ чиқардик. «Ҳусайнхон ака «Эшвой», «Гиря», «Азимдарё», «Баёт» ва бошқа классик куйларни ёқтирар эдилар. Айниқса, Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов басталаган «Самарқанд ушшоғи» ва «Курбон ўлам» кўшиқларини мириқиб тингладилар. Ҳусайнхон аканинг «Ойтўрам» деб номланган шеърларига хиргойи куй басталаб, биргалашиб айтганимиз ҳам эсимда. У кишининг шундай қоидалари бор эди: «Куйга, кўшиққа ва санъатга муҳаббат қўйган одам, албатта, бажараётган ишини ҳам муҳаббат билан адо этади», - дердилар. «Дарҳақиқат, яхши дам олиб, ҳордиқ чиқарган инсон унумли ва яхши ишлайди», - деб қўшиб қўяр эдилар.

Билим уфқлари

Одилжон Ниёзов (жияни, акасининг ўғли; кўп йиллар Андижон Давлат университетининг тарих факультетида ўқитувчилик ва декан лавозимларида ишлаган. Пенсия, 77 ёшда):

- Мен амакимни кўрганман ва кўп марта мулоқотда бўлганман, - деб эслайди Одилжон ака. - Тошкентдан келганларида, албатта, бизни, яъни ёш болаларни тўплаб, ўқишимиз ҳақида, мактаб ҳаёти ҳақида сўрар эдилар. Ҳар биримизга физика, кимё, астрономия, жўғрофия, хандаса, ботаника ва чизмачиликка оид саволлар берар, жавобларига кўнт билан қулоқ солар, агарда нотўғри бўлса, уларни тўғрилаб гапириб берардилар. Энг қизиқарли жойи шу эдики, амаким аямга ва аммамларга қараб: «Сизлар бола тарбиясида ҳеч эринманглар, болаларни қанчалик яхши тарбияласанглар, уларнинг маҳсули, албатта, сизларга қайтарилади. Буни ҳеч қачон унутманглар. Хўш, маҳсул нима ва у қай тарзда қайтарилади? Бу ажойиб саволга ўзлари жавоб бердилар: «Маҳсул шуки, агарда болани яхши тарбияласангиз, яъни меҳнатсевар, итоатгўй, эътиборли, сабртоқатли, тиришқоқ, яхши ва аъло баҳоларга ўқийдиган, муомалали, хотираси мустаҳкам, ҳаётга чидамли (демак, ўз вақтида бадан тарбия қилдириб туришни унутманг) бўлса, ундай бола катта бўлганда меҳнатсевар, масъулиятли, талабчан ва қатъиятли инсон бўлибгина қолмай, Билъақс, сиз қариганингизда болангиз сизнинг иззат ва ҳурматда яшашингизни таъминлайди. Қайтар дунё, деб шуни айтдилар-да».

Баъзида биз амаким атрофида тўпланардик. У киши бизга қизиқ-қизиқ ҳикоялар айтиб берардилар. Ҳикояларининг қизиқ жойи шундаки, улар ҳаммаси ҳаётдан, амалий фаолиятдан келиб чиқар, эшитган одамга наф келтирар эди. Масалан, бир куни амаким келдилар-да, «Маркс» нашриётидан чиққан катта атласни олдиларига қўйиб:

- Болалар, шу атласнинг хоҳлаган варагини очаман ва қайси давлат чиқса, шу давлатга тегишли маълумотларни айтиб бераман. - дедиларда, атлас варагини кўтардилар. Шу пайт Фарбий Африка давлатларининг иқтисодий-маъмурий хариталари чиқди. Ҳарфлар кирилл алифбосида бўлганлиги сабабли (у пайтларда биз мактабда лотин алифбосига асосланган дарслик ва қўлланмалардан фойдаланар эдик) амакним қаламлари билан кўрсатиб турган ҳарфларни қийналиб ўқдик: Ге... ве... не... я – Гвинея, иккинчиси Се... не... гал – Сенегал.

- Буларнинг иккаласи ҳам француз мустамлакалари бўлиб, бу давлатларнинг халқлари – негрлар француз тилида сўйлашадилар. Гвинеянинг 80 фоизи Ислом динида, Сенегалнинг 50 фоизи Ислом динида. Иккала давлат ҳам аграр давлатлар бўлиб, уларнинг иқтисодиёти Францияга қарамдир. Масалан, Гвинеяда жаҳондаги энг заҳарли илонлар яшайди. Шу сабабдан у ерда илонлардан заҳарларни олиб, йиғиб, махсус идишларга жойлаб, жаҳон мамлакатларига дори сифатида сотадилар. Бу илонларнинг хусусиятларини ўтган асрда француз олими Пастер ўрганган ва улардан инсон саломатлиги учун фойдаланишни тавсия қилган. Агар эътибор қилган бўлсанглар, шифохоналар ва дорихоналарда илоннинг баланд ликоп (ваза) устига ўралиб чиқиб турган расми бор. Шу расм ҳатто илон заҳари ҳам тиббиётда ишлатилиши мумкин, деган ғояни эслатади...

Тоғам Африкадаги икки мамлакат тўғрисида узоқ гапирдилар. Шунда биз тоғамнинг нафақат физика ва кимё фанларини, балки бошқа фанларни ҳам яхши билган олим эканликларига ишонч ҳосил қилиб, тоғам билан ғурурландиган бўлдик.

Уч тоифа кишилар

Агарда бу мўътабар зот яшаб ижод қилган даврларга назар ташласак, у давр ўзбек халқи учун нақадар огир, истибдод тузуми юқори нуқтасига чиққан ва мустамлакачилик сиёсати авж олган замон эди, десак, ҳақиқатга яқинроқ бўлади. Шу сабабдан ўлкада илм ва маърифат даражаси ўта паст бўлганлигини ҳисобга олиб сўз юритадиган бўлсак, бир ўзбек боласининг фақат мустақил машгулотлар ҳисобига, тиниб-тинчимаслиги натижасидагина фикрлаш, ўрганиш, илм олиш ва тажриба қилиш соҳасида беқиёс ютуқларга эришганлигини қайд этиш ўринли бўлади.

Ҳусайнхон Ниёзий ҳаётнинг кўп жиҳатларини кузатадиган, ундаги ўзгаришларни кунт билан ўрганадиган ва улардан тегишли хулосалар чиқарадиган ижодкор бўлган. Шу ўринда ушбу масалага тегишли бир воқеани эслатиб ўтамиз.

Андижонлик таниқли шоир ва олим Анисий хотирасидан:

«30-йилларнинг бошларида Ҳусайнхон ака иштирокида бир йигинда бўлганман. У ерда асосан ижод мавзуида мужодала бўлди. Бир пайт Ҳусайнхон ака баҳсга аралашиб, шундай дедилар: «Мен фақат ўз фикрларимни айтаман. Менга эргашинлар, деб ташвиқот

ҳам қилмайман. Дарҳақиқат, олим билан шоирнинг ишида тафовут бўлиб, улар *ал-бади* ва *ал-ҳикма* сўзлари билан ажралиб туради. Ҳаммамиз биламизки, Оллоҳ таллонинг 99 исми бўлиб, улар орасида *Ал-Ҳолиқ*, *Ал-Бори*, *Ал-Бади* исмлари ҳам мавжуд. Буларнинг маъноси битта - яратувчилик, пайдо қилишликни англатади. Аммо бу жараённинг шакли, ҳаракат йўналишлари жиҳатидан исмлар бир-биридан фарқ қилади. Масалан, *Ҳолиқ* - асосан маҳлуқотлар, яъни жонли дунёни (шу жумладан, одамларни ҳам) яратиш маъносидаги исм; *Бори* - йўқдан бор қилиш, жаҳонни пайдо қилиш, яратиш. *Бади* сўзи ҳам яратиш, аммо махсус ҳаракат, жараён, мутаносиблик, жуфтлик ва гўзаллик сифатлари билан пайдо қилишни англатади. Демак, *бадиият* гўзаллаштириш, моҳирона тасвирлаш, ижодий камолот билан у ёки бу жараён моҳиятини инсонларга тушунтира билиш ва х.к. *Ҳикма* ёки *ҳикмат* сўзи хусусида. Бу сўзнинг мазмунида илм-ҳикмат ётади. *Оллоҳ* инсон била олмайдиган нозик-дақиқ илмларни билади ва уларни амалда қўллайди. Инсон эса Оллоҳнинг илми йўлидан боради, изланади, илм-фанни ривожлантиради, такомиллаштириб боради, аммо ҳеч қачон охирига - тугаш нуқтасига ета олмайди. Аввало илмнинг тугаш нуқтаси йўқ. Мабодо кимки: «Мен унинг охирига етман», деса, у Оллоҳга ширк келтирган бўлади.

Шу боисдан илм изланади, топилади ва қўлланилади. Бу жараён инсоният жамиятида узлуксиз давом этади ва унинг иштирокчилари савоб йўлидан борувчилар бўлиб, одамларга хизмат қилдилар. Шунинг учун бўлса керак, халқимизда шундай ибора бор: «Парвардигор уч тоифа кишиларга биринчи раҳматини берар экан:

- китоб ёзиб, илм берган кишиларга;
- йўл чиқариб, кўприк қурган кишиларга;
- кўчат экиб, боғ қолдирган кишиларга;

Сўзимни *бади* ва *ҳикма* сўзларини солиштириш, таққослаш билан яқунлайман. Дарҳақиқат, *бадиият*да моҳирлик, инсон ички кечинмаларини қалам тебратиш йўли билан қоғозга тушираётганда безак ва пардоз воситаларидан фойдаланилса, шоир ёки ёзувчи ўз олдига қўйган мақсадига эришиши мумкин. Илму ҳикматда асосан икки ўлчов бўлиб, улар аниқлик ва ҳақиқат билан боғлиқ».

Илмнинг буюклиги шундаки, ҳар қандай ноаниқликни ва ҳақиқатдан узоқ нарсаларнинг аниқлик ва ҳақиқат мезонлари асосида ечимини топтиришга имкон яратади. Бунинг учун ақл, меҳнат ва мантиқин фаолият талаб этилади».

Ҳаётни яхшилаш адолатга ҳам боғлиқ

Хусайнхон Ниёзийнинг илмий-амалий фаолияти, юқорида таъкидлаганимиздек, кўп қиррали бўлган. Бу келган хулосамизни ул зотнинг ҳар хил тоифадаги одамлар билан қилган суҳбатлари

орқали асослашимиз мумкин. 1937-1938 йилларда Олтинқул туманидаги Калинин номи колхоз раиси Сайфиддин Ашуровни ҳам «халқ душмани» тамғаси билан қамоққа олишади. 5-6 ой мобайнида Сайфиддин ака Хусайнхон Ниёзий билан бир камерада ёнма-ён ётишган.

«Эсимда қолган суҳбатларимизни ҳикоя қилиб бераман, - деб гапира бошлади Сайфиддин Ашуров. - Хусайнхон ака ҳамма вақт жиддий қиёфада, кам гапирар, аммо ҳамма гаплари аниқ ва ра-вон, иложи бориचा саволга ўрин қолдирмай сўзлар эдилар. Мен деҳқон бўлганим билан кўпгина пахта сирларини билмас эканман, уларни менга Хусайнхон ака ўргатган.

Бир куни менга бундай савол бердилар: «Сайфиддин! Сиз раислик қилаётган колхоз қанча майдонга пахта экади? Мен жавоб бердим: «120 гектар ерга»¹. «Қанча пахта териб, давлатга топширдингиз?» - «Ўтган йили 300 тоннага яқин пахта топширдик. Бу, ҳар гектардан 25 центнерни ташкил қилади. Пахтанинг ҳаммаси давлат пахта пунктларига топширилиб сотилади. Аммо уни ишлаб чиқариб, териб топшириш осон эмас. Шунга қарамай, даромад ва фойда нисбатан оз, деҳқонларнинг эҳтиёжларини тўла қондиrol-майди».

Шу пайт Хусайнхон ака қулоғимга энгашиб: «Билиб қўйинг ва умрингиз охиригача эсингиздан чиқарманг, деҳқон ўз меҳнатига яраша ҳақ олмас экан, косаси ҳеч қачон оқармайди. Қачон оқаради, биласизми? Агарда жамоа ёки ширкат хўжалигининг ичида ҳар бир мустақил деҳқон сиз раҳбарлик қилаётган бошқарув тизими билан шартнома тузиб, харажат (чиқим) ва даромад (кирим) дафтарларини очиб, сарфланаётган меҳнат ва ашёларни тўла ҳисобкитоб қилиб иш тутса ва етиштирилган ҳосилни ўзи сотиб шартнома шартларини бажарса, деҳқоннинг қўлига мўмай пул тушади. Пул - мотор, одамни қалбдан бажариладиган меҳнатта етаклайди. Ҳар бир деҳқоннинг қилган меҳнати унумдорлиги ортиб боради. Деҳқон ўз ерига, меҳнат воситаларига ўзи эга бўлади. Энг муҳими, уни «Далага чиқ, ишга бор», деб мажбурлаш йўқолади.

Пахтачиликдаги иккинчи муаммо - ҳосилдорликни орттириб бориш. Бундай тадбир бизнинг Фарғона водийсида қўл келади. Чунки аҳоли кўп, ер чегараланган.

Пахтачиликдаги учинчи муаммо — пахта сифатини яхшилаш. Бу энг муҳим масала бўлиб, унинг аҳамияти хом-ашёни қайта ишлаб, тугал маҳсулот олиш жараёнида билинади, пахтадан олинадиган тугал маҳсулот, деб биз тўқиладиган газламаларга, тикиладиган уст-бошларга айтамыз. Пахтанинг толаси узун ва мустаҳкам бўлишини таъминлаш унинг сифатини оширишни билдиради. Вақт келади, ўзбек деҳқонининг кўкрагига шамол тегади. Шунда

¹ Колхозлаштириш даврида якка хўжаликларни катта жамоа хўжалигига бирлаштириш оғир кечганлиги сабабли 30-50 гектар майдони бор колхозлар ҳам бўлган.

у, албатта, айтилган муаммоларни ечади», - деб сўзини якунлади Хусайнхон ака.

Кундалик ҳаётда қўлланиладиган техникани эгаллай олмаган одам қўлига болта ёки теша олиб, ўтин ёра олмайди, тахтага мих қоқолмайди, арра тортолмайди. Нега? Жавоб битта. Ҳар бир ишни – оддийми, мураккабми, хуллас, қандайлигидан қатъий назар, ўз техникаси бор, шу техникани эгаллаган одамгина ўз ишини сифатли қилиб бажаради. Ишлаб чиқаришнинг ҳар бир соҳасида, ҳар бир йўналишида у ёки бу маҳсулотни тайёрлаб ишлаб чиқариш учун қўлланиладиган махсус техника мажмуалари «технология» деб айтилади. Бу жараёнга кўплаб, яъни оддийдан тортиб мураккаб технологияларгача кирилади. Масалан, тозаланган (дистерланган) сув олиш технологияси, мураббо, шарбат, шакар тайёрлаш технологияларидан тортиб мураккаб кимё, металлургия ва фармацевтика технологиялари. Замон билан ҳамнафас яшаётган ҳар бир инсон тараққиёт калиди – янги технологияларга бефарқ бўлмаслиги даркор. Иқтисодий тараққиётимизда, айниқса, саноатда содир бўлаётган ўзгаришлар билан доимо қизиқиб бориши лозим. Масалан, дунёга машҳур автомобиль қироли – муҳандис Форд ўз заводидан автомобиль ишлаб чиқариш соҳасида қилган мислсиз технологик янгилиги - узлуксиз йиғиш тизимини ишлаб чиқиши бўлди. Натижада битта автомобиль эскича 5 – 6 кишининг эмас, балки заводдан чиқадиган барча автомобиллар ҳамма ишчилар иштирокида узлуксиз ҳаракатда турган ташғич (конвейер) ёрдамида узлуксиз ишлаб чиқарилди. Қайси давлат ўз технологияларини ривожлантириб, тақомиллаштириб борса, у, албатта, илғор, ривожланган мамлакатлар сафидан ўрин олади.

Кузатувчанлик – бу қобилиятми ёки одатми? Хусайнхон Ниёзий бу саволга иккаласи ҳам, деб жавоб берган эканлар. Чунки кузатилган ҳар бир нарса, воқеа, жараённи тўла тасвирлаш учун ақл билан бирга қобилият ҳам зарурдир. У киши ёзги таътиллари-дан бирида Олтинкўл туманидаги Сарой қишлоғига дам олгани бориб, тоғалариникида 3-4 кун яшаб қолганлар. Шунда қишлоқдаги она томондан йиғилган қариндошлари, ошна-оғайнилари билан суҳбат қурганлар. Шу пайт даврада ўтирганлардан бири савол берибди: «Хусайнхон ака, сиз ақл эгаси, илмлик-олим бўлганлигинингизнинг боиси нимада? Сиз қўллаган йўлни биз ҳам қўлласак, ажаб эмас, сизга ўхшаган билимдон, ҳозиржавоб инсон бўлиб қолармидик?»

«Саволингиз жуда тўғри ва ўринли, - жавоб берибдилар Хусайнхон Ниёзий. - Аввало билимдонлигим ҳақида. Менинг билимдонлигим асосида аввало меҳнатсеварлик, ўқиш-мутолаа қилиш, кузатувчанлик, солиштириш, хулоса чиқариш, фикрлаб тадбирлар топиш ётади. Масалан, мен хусусий одатимдан келиб чиқадиган кузатувчанлик ҳақида гапириб берай. Мен бу жараёнда фақат ўз кўзим билан кўриб, қўлим билан ушлаган нарсаларга гувоҳ бўла

оламан. Гапирилган, эшитган, айтилган нарсалар қанчалик ҳақиқатга яқин бўлмасин ва уларни кимлар айтиб беришларидан қатъий назар, ўзим кўрмагунимча хулоса қилиб ҳукм чиқармайман. Биз бугун укам Салимхон билан бирга Андижон шаҳридан эрталаб юк машинасида йўлга чиқиб, бир соатча вақт ичида Олтинкўл пахта пунктига келиб тушдик. У ердан Сарой¹ гача яёв юриб, Эгамберди тоғамникига етиб келдик. Хўш, бу саёҳатда мен нималарни кузатдим. Аввало шаҳар билан туман оралиғидаги йўл. Йўл шағал, тупроқдан иборат бўлгани учун машина юрганда чанг-тўзон кўтарилади, автомобиль устидаги одамни тупроқ-чанг босиб қолади. Бу ачинарли ҳол тез юрадиган транспорт воситасининг қулайлиги, тезкорлигига путур етказди. Бу кузатишдан мен шундай хулосага келдим. Демак, автомобилнинг инсонга «дўст» эканлигини тасдиқлаш учун йўлни яхшилаш талаб этилади. Йўлни шундай мустаҳкам ва сифатли қуриш керакки, у одамларга беминнат хизмат қилсин. Йўл қурилишига сарфланган маблағ тез орада юк ташишининг кўпайиши, тезлашишидан олинадиган фойдадан қопланади. Агарда бу ҳисобга йўловчиларни ташиш, уларга яратилажак қулайликлар ҳам кирса, самарадорлик янада ортади.

Мана энди мен сизлар билан давра қуриб ўтирибман. Аммо шу ерда ҳам бир дақиқага кузатувчанлигим тўхтаб қолгани йўқ. Хўш, бундан не фойда? Бу саволга жавоб беришдан аввал англиялик дунёга машҳур Шерлок Холмс деган инсон ҳақида ўйлайман. У одам ўта кузатувчанлик қобилиятига эга бўлиб, бунинг натижасида топқир, билагон бўлган. Мен ҳам ўша топқирга ўхшаб хулоса чиқараман. Масалан, сиз агарда «Мен ўпка касалман», - десангиз, мен сизга қуйидаги жавобни айтаман: уйингиз ер-тупроқ, бўйрангиз эскириб кетган, гилам-кийгизлар йиртилган, уй деворларидан шамол ўтиб туради. Устига-устак емишингиз кучсиз, қуруқ нон, бир ҳафтада гўштгли овқат ё бор, ё йўқ», - деб жавоб бераман».

Шу пайт бир йигит ўрнидан туриб: «Худди ўзини топдингиз, бизники ўшандақа, акам ўпка касалига йўлиқиб қолибди», - деди.

Хусайнхон сўзида давом этиб: «Мен ўша кузатувларим асосида хулоса чиқариб, кўрган-кечирган камчиликларни қандай қилиб йўқотиш, қандай қилиб оддий халқ ҳаётини яхшилаш, унга амалий ёрдам бериш йўллариини ўйлайман ва шундай дегим келади: «Ҳаётни яхшилаш нафақат меҳнатга, балки адолатга ҳам боғлиқдир... Энди саволингизнинг иккинчи қисмига келсак. Тўғри айтасиз, агар хоҳиш ва истак бўлса, унинг устига меҳнатсеварлик одадингиз билан нафақат менинг даражамга етишингиз, балки мендан ҳам ўзиб кетишингиз мумкин. Бунга қўчангизнинг чанглиги,

¹ Сарой қишлоғи Андижон вилояти Олтинкўл туманининг шимолида жойлашган бўлиб, унинг асосий аҳолиси Қорадарё ўзани ёқларида яшайди. «Сарой» сўзи Кўқоннинг Бувайда ту-манидаги Саройқишлоқдан олинган бўлиб, Худоёрхон замонида ўша ердан бир гуруҳ оилалар кўчириб келтирилган.

уйингизнинг ерлиги, гиламингизнинг йиртиқлиги, томингизнинг лойлиги тўсиқ бўла олмайди.

Оламга ва Ислому дунёсига машҳур боболаримиз Имом Бухорий ва Фарғонийлар ҳам қишлоқдан чиқишиб, оламга танилганлар. Халоллик ҳукмрон жойда адолат тантана қилади».

Хусайнхон Ниёзий сўзларига шундай яқун ясадилар.

Олимнинг кутубхонаси

Хусайнхон Ниёзийнинг кутубхонаси ҳақида унинг ўғли Қозимхон Ниёзов шундай эслайди:

«... Китоб тоқчаларимиз қуйидаги ажойиб нашрлар билан лиқ тўла эди. Мен уларни жуда аниқ эслайман, болалик чоғимдан бошлаб варақлаганман, кейинчалик эса, рус тилини унча яхши эгалламаган бўлсам ҳам, ўқиб турганман ва улардан кўп нарсани ўрганганман. Улар ичида эсимда қолган баъзи муҳим китобларнинг рўйхати қуйидагича:

1. Брокгауз ва Эфроннинг «Энциклопедик луғати» 60 томлик. 1917 йилгача нашр қилинган.

2. «Гранат». Энциклопедик луғат. Инқилобдан аввалги нашр. Бу нашрни дадам жуда яхши кўрар эдилар. «Энг мукамал справочник асар», - дер эдилар. Унинг томларини тез-тез кўриб турар, баъзида ишга ҳам олиб кетар эдилар.

3. «Катта энциклопедия» 22 та катта ҳажмли томлардан иборат эди. Санкт-Петербургда «Просвещение» китоб ноширлари ширкати чиқарган эди. Литографик вклейкалари юксак дид билан ижро этилган, жуда кўп расмлари Германияда — Лейпцигда тайёрланган. Полиграфик жиҳатдан ниҳоятда гўзал қилиб ишланган эди.

4. «Катта совет энциклопедияси». 1-нашр. 1937 йилгача чиққан барча томлари бор эди.

5. А.Брем. Жизнь животных. 3 томлик. («Просвещение» ширкати чиқарган.)

6. «Жизнь растений». 3 томлик. Муаллифи ёдимда йўқ.

7. «Народонаселение мира». 3 томлик. Муаллифи ёдимда йўқ.

8. Ўн бештача кичикроқ ҳажмдаги, ихчам муқовали гўзал китоблар. Булар ҳаммаси 1925-1927 йилларда рус тилида Берлинда босилган эди. Техника ва технологияга доир китоблар. Бир қанчасининг номи эсимда қолган: «Паровые котлы», «Паровые машины», «Машиностроение», «Металлообработки», «Металлургия», «Химические красители» ва ҳ.к.

9. «Большой всемирный настольный атлас Маркса». Узунлиги 80-90 см, эни 50-60 см келар эди. Жаҳоннинг ҳамма бурчаклари аниқ хариталарга туширилган эди. Инқилобгача босиб чиқарилган.

10. Клод Бернар. Физиоложи. Физиология дейилмай, балким француз тилида шундай ёзилган. Чунки, муаллифи француз. 1900

йили Истанбулда босилган.

11. «Арзинг сирлари» (Ернинг сирлари). Бокуда озарбайжон тилида босилган.

12. «Человек и природа». 1928-1929 йилларда Ленинградда 3-4 томи чиқиб, кейин тўхтаб қолган. Инқилобдан кейин чиққан зўр илмий асарлардан бири.

13. Академик А.Ф. Иоффенинг 1920 йилдан бошлаб то 1935 йилгача нашр этилган барча йирик асарлари.

Булар ичида дадам жуда кўп мурожаат қилганлари: «Лекции по молекулярной физике», «Физика кристаллов», «Моя жизнь и работа».

14. «Тарихи умумий». Истанбулда, 1900 йилда Аҳмад Рафиқ таҳрири остида босилган катта асар. Шу китобнинг 6-7 томи бор эди, аммо ҳаммаси эмас.

Падари бузрукворимиз Алишер Навоий, Лутфий, Саккокий, Заҳириддин Бобур, Фурқат ва Муқимийнинг лирик шеърларини жуда севар эдилар. Дам олиб, хордиқ чиқариш пайтларида улардан баъзиларини эшитилар-эшитилмас овозда хиргойи қилиб ўтирар эдилар...»

Хотима ўрнида

Хусайнхон Ниёзий илмий-педагогик фаолияти давомида унумли меҳнат қилди. Бир қанча дарсликлар, ўқув қўлланмалари ва ўзлари таржима қилган китобларни чоп қилдилар.

Аммо бир қанча қўлёзмаларни босмадан чиқара олмай, ҳалок бўлдилар.

1938 йилнинг кузида Ҳ. Ниёзийга «халқ душмани» тамғаси босилиб, у узоқ Магадан ўлкасидаги лагерлардан бирига сургун қилинди. У киши у ерда 1947 йилда ҳаётдан кўз юмдилар.

Хусайнхон Ниёзий ер курраси кўтара олмайдиган жиноятларни содир қилган Сталин сиёсатининг қурбони бўлди. Аммо ул зотнинг қолдирган илмий-педагогик мероси нафақат тарих мулки сифатида, балки ўзбек халқининг ақл ва билим даражасини улғайтидиган омил сифатида ҳам қадрлидир.

Хусайнхон Ниёзий ҳаётининг охириги кунлари ҳақида қатағон йилларида узоқ Магадан вилоятига сургун қилинган ўзбек аёли Тожиҳон Шодиева шундай эслайди:

«Фалакнинг гардиши билан узоқ ва совуқ Магадан ўлкасидаги қамоқхоналарда мен Хусайнхон Ниёзов билан учрашиб қолдим. Эркаклар лагери алоҳида, хотинларники алоҳида эди. Аммо ишга борганимизда (кўпинча қурилиш, дарахт кесиш ва балиқчиликка тегишли ишларга жалб қилишар эди) кўришиб, бир-икки суҳбат қилиб турар эдик. Хусайнхон ака кўзлари хиралашиб қолганлиги сабабли кўзойнаксиз юра олмас эдилар.

Эсимда қолган бир воқеани айтиб бераман. Уруш тўхтаган, ҳамма

ерда тикланиш ишлари бошланган пайт эди. Шу кунлари Москвадан лагерни текширгани комиссия келиб қолди. Комиссиялар одатда лагердаги интизомни, тартиб ва қондаларга риоя қилинишни ва қилинган ишлар, берилган топшириқларнинг бажарилишини текшириб, хулоса чиқариб кетар эди. Аммо бу сафар ундай бўлмади. Аввало бор-йўғи иккита одам келди. Бири ҳарбий, иккинчиси фуқаро кийимида. Лагердаги одамлардан 3 кишини махсус хонага чақиришди. Шулар ичида Ҳусайнхон ака ҳам бор эдилар.

Аввалига биз, Ҳусайнхон аканинг ҳамюртлари, бу ҳаракатдан катта ташвишга тушдик. Чунки бундай якка чақиртиришда, терговчилар сўроқ қилиб, маҳбусларга жисмоний зарба етказар эдилар. Лекин оқибат биз ўйлаганча бўлмади. Бирон икки соатлар ўтгандан сўнг улар соғ-саломат хонадан чиқдилар. Шу воқеадан уч кун кейин Ҳусайнхон ака билан яна иш пайтида кўришдик. Шунда мен: «Кечирасиз, сизни аблаҳлар ўз хоналарига чақириб олиб кириб, зиён етказмадиларми?» - деб сўрадим.

Ҳусайнхон ака кулимсираб (мен лагерга келганимдан буён Ҳусайнхон аканинг кулимсираб гапирганларини биринчи кўришим эди):

- Тожихон, улар менга зиён етказишмади. Аксинча, чой ва овқат билан меҳмон қилишди. Мендан битта нарса ҳақида сўрашди. Сизга айтмасам ҳам бўларди, аммо соғлиғим ёмон, шунинг учун воқеа ичимда қолиб кетмаслиги керак. Дунёда энг кучли, қудратли элемент бор: уни уран деб атайдилар. У ўздан нур чиқариб туради. Чиқарилган нурни радиоактивлик деб номлаганлар. Мен қамалмасимдан сал олдин Тошкентга Ленинграддан келган бир физик-олим билан шу мавзуда гаплашганман. Менинг гапларим ёқиб қолиб, баъзиларини ёзиб олган ва Москвага борсам, «махсус жой»га топшираман, деб икки варақ қоғозни олиб кетган. Кечаги комиссия аъзолари ҳам ўша масала хусусида сўрашди. Янаги қайтиб келишимизда шу айтган гапларингиз ўз тасдиғини топса, сизга енгиллик бўлади, деб кетишди. Яна бир масала. Синглим Тожихон, менинг ёшим ўтди, соғлиғим ёмон, шу боисдан менга ватан тупроғини кўриш насиб этмас. Аммо сиз ёшсиз, кучингиз ҳам етарли, худо хоҳласа, албатта, ватанимизга қайтасиз. Менинг илтимосим, юртимизга борганингиздан кейин унинг тупроғини ўзингиз учун ва менинг учун ҳам ўпинг. Чунки, сиз билан бизнинг киндик қонимиз ўша муқаддас ерда тўкилган. Аслида шу ерларда озодликдан маҳрум бўлиб, минглаб азоб-уқубатларга гирифтор бўлиб, хўрланиб юришимизнинг бош сабаби ҳам ўша муқаддас ватанни севганлигимиздан, уни озод, пок ва беғубор ҳолда кўришни, халқимизнинг тобеликдан қутулиб, қаддини ростлаб, расмона тик туриб юришини кўришни истаганлигимиздандир. Шунинг учун «ватан» сўзи қалбимиздан абадул-абад жой олмоғи лозим, синглим».

Ҳусайнхон ака шундай деди-да, узоқ ўйга кетдилар. Мен эса

бу сўзларни эшитиб, ўзимни тута олмай, ҳўнграб, йиғлаб юбордим...

Афсуски, шу гаплардан кейин кўп ўтмай, Ҳусайнхон ака ўпка шамоллаш касали билан 1947 йилнинг эрта баҳорида оламдан кўз юмди».

Ҳусайнхон Ниёзий бу кун жисмонан йўқ бўлганлиги билан руҳан ҳамиша тирикдир. Ул зот қатағон йилларида минглаб шаҳид кетганларнинг бири сифатида, халқимиз хотирасида пок номи, китоблари, илмий ишлари, бой инсоний фазилатлари билан бир умрга қолади.

ХАЛҚ ПРОФЕССОРИ

Аввалига бу мўтабар зот ҳаёти асосида очерк ёзмоқчи бўлдим. Бироқ ҳадеганда бу ишга ҳад қилавермадим. Чунки ўзим кўрмаган, китобларидан баҳра тополмаган бу олим кишининг салобати босарди. Хусайнхон Ниёзий хусусида эшитганларим тасаввурим доирасига сифмаётгандай кўринарди. Ахир, ҳозирги ман-ман деган кимёгар, физик олимлар ўша ғоятда камтар, билимдон халқ профессоридан сабоқ олган ёки ёнма-ён тажрибалар ўтказган!

Яқинда унинг ўз қўли билан лотинча ҳарфда бешта ўн икки варақли, тўғри чизикли дафтарга ҳуснихатда шакллар чизиб ёзган, лекин юзага чиқмай қолиб кетган дарслигини ўқиганимдан кейин кўнглимдаги ҳайиқиш бадтар ортди. 1937 йилдаёқ радиоактивлик ва радиоактив моддалар тўғрисида ёзилган бу асар шу қадар содда, ўнғай, тушунарлики, муаллифнинг мушоҳада ва истеъдоди олдида лол қоласан, киши. Қани энди бу асарни «Гулистон»да ёритиш имконияти бўлса! Эҳтимол, бу қўлёзма билан ўқув нашриётлари ёки тарғиботчи идоралар қизиқиб қоларлар?

Гапим қуруқ бўлмасин учун шу нодир асарнинг бир-икки ўрнидан парчалар кўчиришни истардим:

«Уран металли кўпдан бери маълум элемент бўлса-да, унинг кўзга кўринмас нурлар тарқатиб туриш хоссаси XIX асрнинг сўнгги йилларидагина кашф этилган. Қора қоғозга ўралган фото пластинкаси устига уран металли парчасини бир неча кун қўйиб қўйилганда пластинканинг металл парчаси турган жойига ёруғлик каби таъсир этиши англашилган... Айниқса, саратон (рак) касалини ва алам берувчи ёмон жинс ишиқларни ҳамда баъзи тери ка-салликларини даволашда радий зўр аҳамият қозонгандир.

...Озроқ радиоактиви бўлган минераллар талқонини минерал ўғитларга аралаштириб қўлланиш билан пахтадан яна ҳам юқори ҳосил олиш мумкиндир. Ғўзанинг узун толали навларини ҳосил қилишда ҳам радиоўғитни қўлланиш фойдали бўлади. Минерал ўғитларнинг таъсири бир-икки йилдан ортмаган ҳолда радиоўғитнинг таъсири кўп йилларгача давом этажакдир. Радиоўғит униш ва ўсишни кучайтирганидан ёз фасли қисқароқ бўлган шимолий районларда ҳам пахта каби ўсимликларни етиштириш мумкин бўлишида шубҳа йўқдир... Шу л равинида турли экинларга... керак бўлган дозаларни ҳам аниқлашга тўғри келади.

...Радиоактив модда оз миқдорларда бўлганда организмга фойдали таъсир кўрсатса-да, ортиқ миқдорларда жуда зиёнли таъсир кўрсатади. Радийнинг зиёнли таъсирини вужудга келтирадиган миқдор (доза) ҳам жуда оз улушдадир...»

Хуллас, бу асар ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ ва у, мабодо босиб чиқарилса, кенг ўқувчиларга манзур бўладиган энг

яхши илмий-оммабоп тарғиботчи асар бўла олади.

Хусайнхон Ниёзийнинг йигирманчи-ўттизинчи йиллар миллий кадрларини тайёрлашдаги хизмати беқиёсдир.

Яхшиси, тагин ўзимни бир четга олай-да, марҳум олимнинг ўз кўли билан ёзган таржимаи ҳолига мурожаат қилайин:

-“1895 йилда Андижон шаҳрида мударрис оиласида туғилганман,- деб ёзади у. - Онам «отин-буви» бўлгани учун тўққиз ёшимдаёқ хат-саводимни чиқарган. 10 ёшимдан мадрасада ўқита бошлаганлар. 1917 йилгача мадрасанинг менга берган нарсаси шу бўлдики, араб ва форс адабиётини мунтазам таҳсил қилдим. Зотан, мадраса бундан бошқа нарса бера олмас эди, буни ҳам ижтиҳод этганлар, уринганлар ола билар эдилар.

1912 йилдан бошлаб туркча, татарча газета ва журналларни ўқий бошладим. Ва шул тарихдан бошлаб эски мадрасага қарашим ўзгарди... Татарча, туркча ҳисоб, хандаса, жуғрофия ва табиётга доир китоб ва рисоаларни сотиб олиб, буларни мутолаа қила бошладим. Бу китобларнинг 90 фоизи усмонли туркчада нашр этилган ва Оврупо тилларидан таржима қилинган асарлар бўлганидан ўқиб тушунишим жуда осон эди. Негаким, усмонли туркча, арабча ва форсча сўзлардан (95 фоизи) иборат бўлганидан мазкур асарларни мутолаа қилиб билиб олишим жуда енгил бўлди.

Мазкур фанни ва асарларни жуда тартибли равишда мутолаа қила бордим. Усмонлича ёзилган ва идодий (ўрта) мактаблар учун тузилган жабр, ҳандаса, физика, кимё, геология, анатомия ва физиология дарсликларини топиб олиб (Қозон, Қрим, Оренбург, Уфа каби шаҳарлардаги китоб магазинларидан почта орқали келтириб), 1916 йил охирларига қадар мутолаа қилиб, билимимни оширишга тиришдим...»¹

Биринчи ўзбек кимёшунос, физикашуносларидан бўлган Хусайнхон Ниёзийнинг ҳаётий хизмати тўғрисида батафсилроқ маълумотлар олгимиз келади. Эҳтимол, унинг кўлида таҳсил кўрган талабалар, у билан бирга ишлаган ҳамкасблари бу эҳтиёжимизни қондиришга кўмаклашар ва ўз билганларини маълум қилишар! Шундай қилсалар, гоятда мамнун ва миннатдор бўлар эдик.

“Гулистон” журнали, 1967 йил, 9-сон

¹ Хусайнхон Ниёзийнинг таржимаи ҳоли ушбу рисолага илова этилганлиги учун кўчирмани қисқартириб олдик. (Мухаррир.)

“ХАЛҚ ПРОФЕССОРИ”

Хурматли редакция!

Халқимиз илм-маърифат вакилларининг ҳаёт йўлларини, ишларини ва тараққиётга қўшган ҳиссаларини ёритиш, улар намунасини ёш авлодга етказиш — ғоят муҳим вазифа. Совет қаламкашларининг бу соҳадаги ташаббуслари олижаноб тadbиркорликдир. Шунинг учун бўлса керак, «Гулистон» журналларининг ўтган йил сентябрь ойи сонида Хусайнхон Ниёзий хотирасига бағишланган «Халқ профессори» мақоласи менга жуда манзур бўлди. Хусайнхон домлада таҳсил кўрган талабалардан бири бўлганим учун ҳам ушбу мақола мени алоҳида қизиқтирди. Бу муътабар зот, муаллим ва олим хусусида мақола муаллифининг орзу-истаклари жуда ўринли. Ҳ. Ниёзий ҳаёти ва фаолиятига доир хотиралар ва ҳужжатлар тўпланиши ва очерк ёзилиши лозим, илмий тадқиқот ва тарғибот муассасалари ҳамда нашриётлар Ҳ. Ниёзий илмий ишлари, фикр ва мулоҳазалари билан қизиқишлари керак.

Хусайнхон Ниёзий, дарҳақиқат, қобилиятли ва истеъдодли, жиддий мутолаачи ва мулоҳазачи олим - халқ профессори эдилар.

Мен тарихчиман, шундай бўлса-да, фақат ижтимоий фанлардан таълим берган ўқитувчиларимнигина эмас, балки бошқа фанлардан билим берган домлаларимни ҳам доимо зўр ҳурмат ва завқ билан эслайман ва сўзлайман.

Хусайнхон Ниёзий 1932 йил январидан бошлаб Тошкент хотин-қизлар педтехникумида физика муаллими бўлиб ишлаганларида мен мазкур техникумда ўқир эдим. (Техникумда оз сонда ўғил бола талабалар ҳам ўқишар эди.) 1932-1933 ўқув йилида техникумнинг иккинчи курсида эканлигимда, Ҳ. Ниёзий бизга физикадан дарс берган эдилар.

У киши ҳақида билганларимни ўртоқлашмоқчиман.

Ҳ. Ниёзий билимдон мутахассис-физик, шу билан бирга жуда камтарин, ғамхўр ва моҳир муаллим эдилар. Ўз илмлари, дарслари ва суҳбатлари билан ўқувчи талабалар орасида ва бутун жамоа ўртасида обрў — эътиборга сазовор севиқли ўқитувчилардан бўлган.

Дарсларни ўтишда Ҳ. Ниёзий мавзуларни ҳаётга боғлар, турмушдан мисоллар келтириб, физика билимини ўз ўқувчиларига пухта сингдираддилар. «Тупроқ ва ўғит» деган мавзуда бўлса керак, ўғит ҳақида, унинг турлари, уларнинг деҳқончилик учун турли даражадаги аҳамияти, бу соҳада колхоз ва совхозларда қилинаётган ишлар тўғрисида сўзлаб берганлари, доскада ҳусниҳатда шакллар чизиб ва рақамлар ёзиб, дарсларни юқори савияда ўтганликлари ҳали-ҳали ёдимда.

Шаҳар атрофида, Қорақамиш яқинида, техникумимизга қарашли боғ бўларди. Биз, талабалар, ўз муаллимларимиз билан бирликда шу боққа сайрга ва у ердаги ишларга қўмаклашишга бориб турардик. Баъзи вақтлар Ҳусайнхон домла ҳам бизлар билан бирга бўлардилар; дарсларда ўтилган масалаларни амалиётга боғлаб, табиат ва зироат ҳақида, ер ва ўғитлар ҳақида қизиқарли суҳбатларни аямас эдилар. Далаларга ва боғларга бўлган сафарларимиз жуда мароқли ўтарди. Буларнинг ҳаммаси физика дарсини янада яхши ўзлаштиришимизга ёрдам берарди. Ҳақиқат (1933 йил) биз, талабаларнинг кўпчилигимиз физикадан “яхши” ва “аъло” баҳолар билан имтиҳон топширганимиз ҳам, албатта, бежиз эмас.

Ҳ. Ниёзий хушмуомала, хушсуҳбат ва меҳрибон муаллим эдилар. У кишини дадам ҳам яхши билардилар. Бир куни дадамнинг саломларини топширганимизда Ҳ. Ниёзий бундан хурсанд бўлиб, дадамга яхши ва яқин таниш эканликларини ва баъзи бир мусибатларни бирга бошдан кечирганликларини (инқилобдан аввал турмада бўлганликларини) айтдилар.

Ҳ. Ниёзий мени “ўғлим” деб ҳам атаб ва дадамга саломлар айтиб, у кишининг ишларидан, ҳол-аҳволларидан сўраб турадилар. Ҳусайнхон домла мендан: “Дадам чигитни экиб бўлганими?”, “Пахта планини бажарай дедими?” “Қаршига яна бормоқчи эмасми?” деб ҳам ҳазиломиз ҳол-аҳвол суриштирадилар. (Дадам Нуриддин Расулев ўша йиллари Юқори Чирчиқ район ихроқумининг раис муовини бўлиб, 1920-1921 йилларда эса Қаршида, Шарқий Бухоро ревкомада ишлаган эдилар.)

Дадамнинг айтишларича, уларнинг бир мусибатни бирга ўз бошларидан кечирганликлари шундай бўлган экан:

1916 йилда, Февраль инқлобидан сал аввал, дадам ва Ҳ. Ниёзий турмаларининг бирида учрашишган ва шундан бери бир-бирларини яхши билишган. Дадам ўз хўжайини – Саидаминбой билан бўлган низо натижасида, Ҳусайнхон Ниёзий эса бошқа ваддан қамоққа олинган эканлар. Физика ва кимё фанига, унинг мўъжиза ва ҳикматларига ружу қўйган Ҳ. Ниёзий шу илмларга доир янги асарлар ва асбоблар ахтариб Тошкентга келганларида бўлса керак, магнитлар, кислород ва водородлар устида бир-икки тажриба ўтказибдилар. Водород ёрдами билан каттароқ шар учирабдилар, яна самолётнинг кичик моделини ясаб, унга магнитлардан кичкина электр моторчани жойлаштириб, Шайхантахур тепасидан учирабдилар, ясама самолёт Пиёнбозор (ҳозирги Навоий номи театр майдони) га бориб тушибди. Бундан хабар топган миршаблар Ҳ. Ниёзийни ушлашиб, полиция участкасига элтишибди ва ғайри қонуний ҳаракатда ҳамда дин-шариатига шак келтиришда айблашиб, қамоққа солишибди. Фақат бир неча ойдан сўнг, инқилобий ҳаракатлар кучайиб бораётган чоқда, 1917 йил Февраль инқилоби вақтида дадам билан Ҳ. Ниёзий турмадан озодликка чиқарилибди.

Улар кейин ҳам бир-бири билан учрашиб турганлар ва дўст

тутинганлар. Ҳ. Ниёзий дадамга ўзларининг 1922 йилда нашр этилган “Ҳикмат ва кимё” дарслигини тақдим қилганлар. Дадам бу китобнинг суратли ва тажрибалар ҳақидаги айрим саҳифаларини анчагача менга ўқиб бериб юрардилар. 30-йиллар бошида педтехникумда ўқиб юрган вақтимда эса ўзим бу китобдан мустақил суратда анчагина фойдаландим.

Шу тариқа мен муҳтарам Ҳусайнхон Ниёзий домланинг самимий суҳбатларидан, дарсларидан ва асарларидан баҳраманд бўлганман. Бу бир умр ҳеч эсдан чиқмас.

Ҳусайнхон Ниёзий ўзбек маданиятининг ва маърифатчилигининг камтарин ва мурувватли донишмандларидандирлар. Бундай зотлар ҳамиша ҳурмат билан тилга олинур.

«Гулистон» журнали, 1968 йил, 9-сон.

ДАСТЛАБКИ ФИЗИКА ДАРСЛИКЛАРИ МУАЛЛИФИ

...Ҳ.Ниёзий Ўзбекистонда табиий фанларнинг ўқитилиши ва ривожланишига катта ҳисса қўшган мўътабар кишилардан бири ҳисобланади. Унинг илк илмий-педагогик фаолияти республика-мизда маориф тизимини ташкил этиш, уни назарий-методик қўлланмалар, дарсликлар билан қуроллантиришга қаратилган эди.

Ҳ.Ниёзий биринчилардан бўлиб табиий фанлардан ўқув қўлланмалар ёзишга киришди. Унинг «Ҳикмат ва кимё дарслиги», «Кимё дарслиги», «Кимё», «Русча-ўзбекча физика терминлари» китоблари маориф тизимида бевосита қўлланиб, таълим-тарбия соҳасида катта аҳамият касб этди.

Ҳ.Ниёзий И.Косоноговнинг «Физикадан бошланғич мусоҳабалар» қўлланмасининг таржимасига муҳаррирлик қилиш билан маҳаллий миллат ўқувчиларини яна бир дарслик билан таъминлашга кўмак берди.

1922 йилда биринчи босқич мактаблар учун Ҳ.Ниёзийнинг «Ҳикмат ва кимё дарслиги» 15000 нусхада босилиб чиқди. Муаллиф бу дарслиги билан маҳаллий миллат ёшларини кўпгина физика қонун ва ҳодисалари билан таништиришни таъминлади. Унда қонунлар бевосита ўқувчилар кўз ўнгида содир бўладиган табиий ҳодисалар нисолида тушунтирилиб, техникадаги тадбиқи баён этилган.

Дарсликда дастлаб бошланғич маълумот - суюқликлар, кинематика, статика, ҳаво ва газлар ҳақида, иссиқлик ҳодисалари, иш ва энергияга доир маълумотлар берилган.

Табиийки, бу дарслик ўзбек тилида ёзилган дастлабки оригинал физика дарсликларидан бири бўлгани учун кўп ижобий ютуқлар билан бирга жиддий нуқсонлардан ҳам холи эмас эди, албатта. Унинг бошланғич маълумот бўлими ўқувчиларда физикани ўрганиш учун маълум ибтидоий тасаввурлар ҳосил қилишга бағишланган бўлса-да, алоҳида чуқур ўрганиш ва таҳлил этишни тақозо этадиган модда тузилиши, ўлчов бирликлар системаси, инерция, деформация ва қаттиқлик каби мавзулар ҳақида мусоҳаба қилиниб, фақат арабча терминлар билан тўйинган таърифлар берибгина кифояланилган. Кўп физикавий гушунчаларнинг таърифлари мантиқан камбағал бўлиб, улардан асл физикавий маънони англаб олишда ўқувчилар қийинчиликларга дуч келганлар ва ҳоказо.

Дарслик охирида оғзаки ҳисоблаш учун саволлар, масалалар ва русча-ўзбекча терминологик луғатлар берилган.

Дарсликда камчиликларнинг қай даражада бўлишидан қатъий назар, у ўзбек тилида оригинал физика дарсликлари яратилиши ва такомиллаштириши ҳамда физика ўқитилишининг шаклланиши,

терминларнинг тобора бойиб боришида салмоқли ўрин эгаллади.

Ўзбекистонда халқ маорифининг тадрижий ривожланиб бориши, жумладан, мукамалроқ физика дарсликлари яратишни тақозо эта бошлади. Шунга кўра, 1927 йилда Ҳ.Ниёзий таҳрири остида Ғиёс Жалолий И. Косоногов ва К.Косоноговаларнинг «Физикадан бошланғич мусохабалар» қўлланмасини рус тилидан ўзбекчага таржима қилди. Қўлланма икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми 7000 нусхада, иккинчи қисми эса 4000 нусхада чоп этилди. Унда физик ҳодиса ва қонунлар 26 та мусохаба асосида баён этилган.

Ўзбек физика терминларининг тараққийси ва бойишида «Физикадан бошланғич мусохабалар» қўлланмасининг таржимаси катта аҳамиятга молик бўлди. Бу орқали ўзбек физика терминлари сафига адабий нормалашган, лексик жиҳатдан баркамол терминлар кириб келди.

30 - йилларгача ўзбек тилида физика, химия, техника фанларидан илмий-оммабоп китоблар ва бир неча дарсликлар босилиб чиқди. Физика терминларининг сони ҳам, сифати ҳам ўзгарди. Турли адабиётларда улар турли хилма-хилликда кўрина бошлади. Энди ўзбек физиклари олдида уларни нормалаштириш, тартибга солиш ва унификация қилиш вазифалари турарди. Бу вазифаларни бажаришда ҳам Ҳ.Ниёзийнинг муносиб ҳиссаси қўшилди. Унинг «Русча-ўзбекча физика терминлари» китоби 1932 йилда 3600 нусхада босилиб чиқди. Китобда ўша давр физикасининг истеъмолида бўлган 1127 та термин берилди. Булар ўзбек адабий тилининг ўсиб, мустақамланиб, ўқитиш ва терминология бойлигимизнинг тобора ривожланиб бораётганидан далолат беради.

Совет ҳокимияти йилларида республикамызда фан, маданият ва илм-техниканинг беқийёс ривожини, мактаб, маориф ва таълим-тарбия ишимизнинг улкан ғалабалари сарҳисоб қилинаётган шу кунларда илм-фан тараққиётимизга ўзининг муносиб улушини қўшган маорифчи ветеранларимизнинг муборак номларини фахр билан ёд этамиз. Марҳум Ҳусайнхон Ниёзий ана шундай мўтабар кишиларнинг бири эди.

“Мактаб” журнали, 1978 йил, 4-сон.

НОҲАҚЛИК ҚУРБОНИ *

Ўзбекистондаги қатли ом йилларида авваламбор зиёлилар маҳв этилди. Зотан, уларнинг халқ кўзини очиши, ўзлигини танитиши аён эди. Шу боис, биринчи галда шоир, ёзувчи, давлат арбоблари, ижтимоий соҳадаги олимлар таъқибга олинди. Чунки, улар мафкура соҳасининг одамлари эди. Бироқ, тўқайга ўт кетганда ҳўлу куруқ баробар ёнади, деганларидек, қатли ом довули ҳатто аниқ фанлар соҳасидаги олимларни, бир қарашда, ижтимоий курашга унчалик яқин бўлмаган доира вакилларини ҳам ола кетди. Негаки, улар сиёсий майдонда бевосита бўлмаса ҳам билвосита курашардилар — халқнинг маърифатини ошириб, дунёқарашини кенгайтиришга уринардилар. Қуйида халқимизга ҳали кенг маълум бўлмаган шундай фидойи зиёлиларимиздан бири ҳақида ҳикоя қиламиз.

Халқ профессори

Чуқурроқ ўйлаб қаралса, 30-йиллардаги қатли ом барча жумҳуриятларга ўзига хос қиргин келтирган экан. Ҳар қандай миллатнинг гули ҳисобланувчи етук зиёлилар-у ажойиб раҳбар ходимлар, олим-у фозил кишилар ва улар таълим олган илм-фан манбалари бўлмиш арабча битикдаги китоблар, “синфий душман тўпланадиган жойлар” деб масжиду мадрасалар бари-бари йўқ қилинди.

Андижондаги қатли ом қурбонларидан бири «халқ профессори», серқирра олим ва шоир Ҳусайнхон Ниёзийдир...

1976 йил куз ойларида устозим академик Яҳё Гуломов ёрдамида 30-йиллар бошида Тошкентдаги «Намуна» мактабида Ҳусайнхон Ниёзийдан дарс эшитган баъзи отахон педагоглар билан танишиб, айримларининг Ниёзий ҳақидаги хотираларини ёзиб олишга муваффақ бўлган эдим. Ниҳоят, унинг ўғли Козимхон ака Ниёзов 1933 йили отаси ўз қўли билан ёзган таржимаи ҳолни ва яна баъзи ёзма ҳужжатларни каминага тақдим этди. Шунингдек, илтимосимизга кўра, отаси ва унинг шахсий кутубхонаси ҳақида хотирасини ҳам ёзиб берди. Бу аснода Ҳ. Ниёзийнинг ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондида сақланаётган айрим дарсликлари ва физикага доир луғати билан ҳам танишишга муваффақ бўлдик.

Шундай қилиб, унутилаёзган бу олимнинг фаолиятини кенгроқ ёритиш ва номини маданиятимиз тарихига қайтариш, илмий меросига жамоатчилик диққатини тортиш учун маълум манба

* 1 Мақола қисқартirilган ҳолда эълон қилинмоқда 2 (Мухаррир)

тўпланди. Фан ва маданият жонкуярлари олдида турган вазифалардан бири унутилган илмий меросни тўplash, эски илмий-маданий қадриятларни излаб топишдан ҳам иборатдир. Хусайнхон Ниёзий мероси эса ўлкамиз маданияти тарихида ўчмас из қолдирган фавқуллодда қимматли маънавий бойликлардан бири ҳисобланади.

Илмпарвар оила

Хусайнхоннинг катта оталари Муҳаммадхон Ниёз ўғли форс-тожик ва араб тилларининг билимдони, халқ орасида «мулла» деб ном чиқарган андижонликлардан эди. Бу киши XIX аср бошларида Қўқон хонлиги авжи тараққий этган йиллари унинг пойтахти Хўқанди латифда таҳсил кўрган. Ўғли (яъни Хусайнхоннинг отаси) Муҳаммад Мусо туғилганида (1840 йил) эса хонликда алғовдалғов бошланиб, Мадалихон давлатда илгари ҳукм сурган осойишта ҳаётни таъминлай олмади. Муҳаммад Мусо ота-онаси қўлида савод чиқариб, 7—8 ёшидан Навоий, Фузулий асарларини дурустгина ўқийдиган бўлди. Кейин уни ўқишга беришди. Муҳаммад Мусо йигитлик йилларидаёқ аллақачон етук олим бўлиб қолган эди.

XIX асрнинг 60-йилларида Туркистон ўлкаси тарихида бошланган янги давр ёш муллаваччанинг ҳам диққатини ўзига тортди. Қозон ва Оренбургда араб алифбосида босилган Россия тарихига доир китоблар Тошкентга, ундан Андижонга ҳам кела бошлади. Мулла Муҳаммад Мусо бу янги китоблар орқали «Москов хонлари» — Россия тарихидан ҳам аста-секин хабар топди. Бу орада 1873-1874 йиллари Қўқон хонлигида меҳнаткаш халқнинг зулмга қарши норозилик ҳаракатлари бўлиб, оқибатда хонлик тугатилди ва шу билан Андижон ҳокими Худоёрхоннинг катта ўғли Насриддинбекнинг айш-ишрати ҳам тугади.

Мулла Муҳаммад Мусо гарчи касби юзасидан мадраса ходими бўлса ҳам, шаҳар қарияларининг хотирлашига қараганда, ўлкада рўй бераётган янгиликларнинг зоҳирига эмас, ботинига эътибор қиладиган ва янги фикрлаш қобилияти билан бошқа уламолардан бир қадам олдинда юрган шаҳар мударрисларидан эди.

Бир куни отаси Муҳаммад Ниёз Қўқонга — ўзининг ҳаммадрасаси ҳамда машхур хаттот Аҳмад Маҳдумнинг уйига меҳмонга борганида ўғли Муҳаммад Мусодан гап очади. Бунинг маъноси шунда эдики, Аҳмад Маҳдумнинг Ханифахон номли хушрўйгина қизи бу йиллари бўйига етган ва отасидан хаттотлик машқини эгаллаб, дурустгина отинча бўлиб қолган эди. Аҳмад Маҳдум эса бир неча йил Худоёрхон саройида хаттотлик қилган ва “заррин қалам” деб ном олган эди. Қўқонда икки дўст ўртасида бўлган гап натижаси шу билан яқунланадики, улар қуда тутинишди — Ханифахон Муҳаммад Ниёзга келин, ўғли Муҳаммад Мусога умр йўлдоши бўлиб, қоидадаги тўй маросимларидан сўнг Андижонга келди.

Муҳаммад Мўсонинг биринчи хотини вафот қилган эди. Қисқаси, Ханифахон келин бўлиб тушган хонадон Андижонда ўз даврининг зиёли хонадони эди. Муҳаммад Мусо Ниёзий эса тасаввуф илмида етук олим бўлиш билан бирга Қозондан, Боқчасарой, Истанбулдан келиб турган янги-янги дунёвий илмларга доир китобларни ҳам тинмай мутолаа қилар, ўлкада рўй бераётган ўзгаришлар унинг эътиборини тортиб, руҳий оламини чулғаб олаётган эди.

1895 йил баҳорида унинг оиласида қувончли воқеа юз берди: Ханифахон Ҳасан-Ҳусан ўғил кўрди...

Билимга ташналик

Ҳусайнхоннинг 1933 йили ўз қўли билан ёзган таржимаи ҳолида шундай жумла бор: “Онам Ханифахон эскича савод мактаби ўқитувчиси — отин-буви бўлгани учун ёш чоғимданоқ саводли бўлганман. 10 яшар чоғимдан бошлаб эски мадрасада ўқита бошлаганлар”.

Ҳусайнхон 1917 йилгача мадрасада ўқиди. У йигирма ёшидаёқ араб ва форс адабиётининг яхши билимдони бўлиб етишди. 1911-1912 йиллардан бошлаб татарча, туркча китоб, газета ва журналларни ўқий бошлади.

Бу даврда ўлкамиз ҳаётида чуқур ижтимоий-тарихий ва маданий ўзгаришлар юз бераётган эди. Маҳаллий тилда газета, журналлар чиқа бошлайди, китоблар босилади, рус-тузем мактаблари очилади. Халқимизнинг тараққийпарвар қатлами рус ва жаҳон илғор маданияти ва адабиёти билан танишади. Ниёзийлар хонадонига ўлкада чиқаётган “Туркистон вилояти газетаси”, «Садои Туркистон», «Садои Фарғона», «Ойна» каби газета ва журналлар келиб турар эди...

Бошқача айтганда, Ниёзийлар оиласи Андижонда асримиз бошидаги ҳақиқий зиёли оилалардан бўлиб, ўзлигини таниш билан бирга атрофдагиларни ҳам илм-маърифатга ундаётган даргоҳ эди. Одамнинг дунёқараши тор ва саёз бўлса, у янгиликларни сезмайди, одатий тасаввурлар доирасидан чиқолмайди, Ниёзийлар хонадони ундай эмасди. Ҳусайнхон Ниёзий эса Андижонда ўз тенгқурлари орасида илмга муккасидан берилган ёшлардан эди...

Ҳусайнхон Ниёзийнинг ёзишича, у мутолаа қилган китобларнинг кўпчилиги рус ва Европа тилларидан татарча ва туркчага таржима қилинган. Шундан маълум бўладики, ўлкамиз зиёлилари ҳали рус тилини эгаллаб улгурмаган даврлардаёқ Россия ва Европа илм-фани ютуқлари, адабиёти намуналари билан турк ва татар тилларидаги нашрлар орқали таниш бўлганлар.

Ҳусайнхон Ниёзий мадраса таълими орқали араб ва форс тилларини мукамал ўрганганидан сўнг янгича илмий адабиётга, айниқса табиёт илмига шунчалик берилиб кетадики, янги (жади-

дия) мактаблар учун чиқарилган хандаса, физика, кимё, физиология, анатомия, ҳатто геология фанларига доир дарсликларни Қозон, Қрим, Оренбург, Уфа шаҳарларидаги китоб магазинларидан почта орқали сотиб олиб, мутолаа қилади, ҳатто бир сафар Истанбул дорилфунуни учун чиқарилган физика, физиология ва ҳоказо соҳаларга доир дарсликларни сотиб олиб ўқийди.

1916 йили 21 ёшли Ҳусайнхон оилали бўлади: уни Маърифатхон деган кўҳликкина қизга уйлантиришади. Бир йилдан сўнг ўгли Козимхон туғилади.

Ҳусайнхон Ниёзий назария билангина шуғулланиб қолмай, 1916-1917 йиллари айрим тажрибалар ҳам ўтказа бошлаган. Бунинг учун у ташландиқ материаллардан, арзон буюмлардан ўз ўгли билан тажриба асбоблари ясаган.

Шаҳримизнинг фозил қарияларидан Олимжон Саркоров 1918 йили ўзи кўрган қуйидаги ҳодисани менга айтиб берган эди. (Бу одам Ҳ. Ниёзийдан 6 ёш катта бўлиб, 1970 йили 81 ёшида вафот қилган.) Бир куни кўчадан ўтиб кетишаётганида Ҳусайнхон болохонадан уларни кўриб қолиб, чойга таклиф қилган. Хужрага киришса, у хонтахта устида бир қават қоғозга зулукни ёриб ва икки томонига игналар билан қадаб қўйиб, заррабин орқали унинг ички тузилишини текшириб, ёзаётган экан.

Ҳусайнхон Ниёзий мадрасада таҳсил кўрган чоғлариданоқ рус тилини ҳам ўрганишга киришган. 20 ёшидаёқ мукамал эгаллаган араб, форс, турк, татар тиллари қаторида рус тилини ҳам анча яхши ўрганиб олган. Узининг ёзишича, 1916 йилдан бошлаб рус тилидаги илмий асарларни ҳам мутолаа қилишга киришган.

Ҳусайнхон Ниёзий ҳақида сўз юритар эканмиз, унинг ҳаёт йўли анча мураккаб кечганини таъкидламоқ зарурдир. Ниёзий 1917 йилдан мустақил яшаб, муаллимлик қила бошлади. У 1917-1923 йилларда Андижонда янги очилган мактабларда, қисқа муддатли таълим курсларида асосан физика ва табиёт фанларидан дарс берди.

Баъзан ҳаётдаги тасодифлар ҳам киши тақдирини ўзгартириб юборар экан. Ниёзийнинг ҳаётида ҳам шундай тасодиф юз берди. 1922 йили Тошкентда унинг “Ҳикмат ва кимё” номли бошланғич таълим дарслиги чиққан эди. Шу муносабат билан 1923 йил баҳор ойларида Ниёзий ва отаси Тошкентга меҳмонга боришади. 2—3 кундан сўнг катта ҳайит байрами бошланиб, Хадра майдонида бўлган гавжум сайил вақтида Ҳусайнхон ёғоч паррак ва қалин қоғоздан самолёт ясаб, махсус батарея қадалган ҳолда ҳавода учиради. Бундан ёшлар ҳайратга тушган, ақллилар унинг ижодкорига қойил қолган, аммо баъзи ғаламис муллалар: “Бу йигит ғойибга чанг солди”, деб чақимчилик қилишган, иғво билан миршабга тутдириб, уни қаматишган ҳам.

Ҳусайнхонга нима тухмат қилганлари номаълум. Ўша йиллардаги ёш Совет ҳокимиятининг айрим вакиллари вақтинча бўлса ҳам диний мутаассиблар иғвосига учиб, Ниёзийдан шаҳардан чиқиб

кетмаслик ҳақида тилхат олишган ва сунгра озод қилишган. Шу сабаб бўлди-ю Хусайнхон Ниёзий Тошкентда қолиб кетди.

1923 йил кузидан муаллимлик ишини давом эттирди. Бирок унинг қобилияти шаҳар толиби илмларига тезда маълум бўлди. Келгуси йил январь ойидан Туркистон (Ўрта Осиё) давлат дорил-фунуни қошидаги Марказий табиат лабораториясининг физика кабинетига илмий раҳбарлик лавозимига тайинланди. Кейинчалик ушбу лаборатория Тошкентнинг Эски шаҳар қисмига кўчирилиб, ҳозирги Табиат музейига қўшилиб кетди. (Ҳ.Ниёзий Табиат музейининг физика кабинети мудири бўлди.) Хусайнхон ушбу лавозимда 1933 йилгача ишлади ва бу орада Ўрта Осиё Давлат дорил-фунунида физика фанининг айрим курсларидан дарс ҳам бериб турди.

Шунингдек, ўзининг ёзишича, Тошкентдаги айрим билим юртлари ва техникумларда ҳам асосан физика ва кимё фанларидан дарс берган.

Хусайнхон Ниёзий Андижонга 1934 йил октябрь ойида қайтиб келди ва ишчилар факультетига ўқитувчи этиб тайинланди. Аммо унга ўз она шаҳрида фақат уч йилгина ишлаш насиб қилди, холос: мамлакат бўйлаб кўтарилган шиддатли гирдоб Хусайнхон Ниёзийни ҳам ўз домига тортди. 1937 йил куз ойларининг охирилари бўлса керак, домла Ниёзий дарсдан чарчаб келиб, уйда эндигина ёнбошлаб чой ҳўплаётганида эшик тақиллаб қолди. Эшикни очганида мулойим табиатли икки киши кириб: "Мулла ака, фалон идорада бир масалани ечолмай сизни кутишмоқда, яна олиб келиб кўямиз," - дейишди-ю, бирга олиб кетишди. Бошқа қамалганлар қатори Хусайнхон Ниёзий ҳам шу бўйи бедарак кетди.

Олимнинг илмий фаолияти

Хусайнхон Ниёзий кўпроқ физиканинг электр соҳаси билан қизиққан. "Сирка, мис ва рух пластинкаларидан гальваний батареялар ясаб, унинг билан электр қўнғироқларни ишлатар, кичик электр лампаларни ёндирар эдим", деб ёзган у. Андижонлик кўплаб қариялар билан Хусайнхон Ниёзий ҳақида суҳбатлашганимизда у алланималардан электр токи чиқаргани, электр чироғи ёндиргани, бу ишлари билан ҳаммани ҳайратда қолдиргани тўғрисида ҳикоя қилишарди. У оҳанграболардан кичкина электр моторлар ясаб, ҳамманинг кузатишида уни ҳаракатлантирар эди.

Ёзувчи Комил Яшин ҳузурда бўлиб, Хусайнхон Ниёзий ҳақида суҳбатлашганимизда у киши Ниёзийнинг илмий фаолиятидан баъзи хотираларини мамнуният билан ҳикоя қилиб берар экан, қуйидагиларга эътиборимни тортди.

Ҳ.Ниёзийнинг барча тенгдошлари асосан адабиёт, фалсафа, умуман Шарққа хос анъанавий инсоний фанларга қизиққани ҳолда

у табиий фанларга ружу қилди. 20-йиллар бошидаёқ Ҳусайнхон Менделеев жадвалини ёд олган эди. Доимо “моддион-маънавион» (яъни, дунё аввали моддий, сўнг маънавий) деб юрарди. Ўша вақтда бундай дейиш катта жасорат эди, дейди К.Яшин. Унинг таъкидлашича, Ҳ. Ниёзий Андижон ёшлари орасида биринчи марта “ер юмалоқ” деган киши, ўз кўли билан дунё харитасини чизган ва глобус ясаган. У айрим кимёвий атамалар маҳаллий ёшларга тушунарли бўлиши учун ўзича ҳар хил иборалар ўйлаб топарди.

Чунончи, кислородни “муаллидил хумуза” деб, ёнига эса “соф ҳаво”, водородни “муаллидил моъа” деб, ёнига “сув туғдиргич” деб ёзиб кўярди. Атмосферани эса “ҳавои насимий” деб тушунтирарди. Шу асосда кейинча Ниёзий русча-ўзбекча физика атамалари луғатини тузиб, нашр қилдирган.

Ниёзий янги очилган ўзбек мактаблари учун Туркистон вилоятида биринчи бўлиб “Ҳикмат ва кимё” номли дарслик яратди. Муаллиф ўз дарслигида кўтлаб физика ва кимё қонунларини ўқувчиларга гоётада тушунарли тарзда баён қилди, кундалик ҳаётда содир бўлаётган табиий ҳодисалар мисолида исботлайди ва ишлаб чиқаришга тадбиқи ҳақида ёзди.

Ҳ. Ниёзий дарслигида кўпроқ суюқликлар, статика, атмосфера, турли газлар, ёруғлик, товуш, иссиқлик, электр, энергия ва бошқа ҳодисалар ҳақида бошланғич маълумотлар берилган. Табиийки, бу ишларга физика ва кимё фанларининг бугунги тараққиёт даражасидан туриб баҳо бериш - қисқа илмий фаолиятини табиий фанларни ўқитиш ва ривожлантиришга, шунингдек, маориф системасини ўзига хос назарий-методик қўлланмалар билан таъминлашга сарфлаган дастлабки олим-педагоглари мизнинг фаолиятини менсимаслик бўлур эди. Унинг бу дарслиги мактабда физика ва кимё фанларини ўзбек тилида ўқитишдаги дастлабки жасоратли қадам эди.

Сўзбошида таъкидланишича, дарсликдан ўрин олган материаллар Андижонда очилган муаллимлар тайёрлаш курсида икки йил ўқилган, жузъий камчиликлари тuzатилиб, сўнг нашрга берилган. Дарслик сўнггида физика ва кимёга доир 60 та атаманинг русча-ўзбекча луғати тузилган.

Ҳусайнхон Ниёзий Тошкентда ишлаб юрган йиллари, айниқса, физика фанига кўпроқ қизиқди, ўзбек мактаблари учун ўша даврда хусусан физика, математикадан ўқув қўлланмаларининг йўқлиги сезилмоқда эди. И.Косоноговнинг “Физикадан бошланғич мусоҳабалар” қўлланмаси Фиёс Жалолий томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, Ҳусайнхон Ниёзий таҳрири остида 1927 йили икки қисмга бўлиб чоп этилди. Унда ўзбекча физикавий атамаларнинг адабий таржимасига катта эътибор берилди.

Шу жиҳатдан қўлланма физика фанига доир ўзбекча атамаларнинг бойишида маълум босқич бўлди, дейиш мумкин. Кейинчалик Ҳусайнхон Ниёзий бу атамаларни такомиллаштириш ва тартибга

солиш билан шуғулланади. Натижада у «Русча-Ўзбекча физика терминлари» номли китоб тайёрлашга муваффақ бўлдики, бу луғат 1931 йили босилиб чиқди. Унда 1100 дан ортиқ физика атамаларининг ўзбекча изоҳи берилган. Бизнингча, олимнинг бу китоби ўзбекча атамалар ривожига муҳим ўрин эгаллайди. Табиий фанлар атамаси билан шуғулланувчи тилшуносларимиз Ниёзий луғатларининг илмий аҳамиятига эътибор берсалар, маъқул бўларди.

Булардан ташқари, Ниёзий “Кимё дарслиги” ҳам ёзган ва 1926 йили нашр эттирган (ҳозирча топилмади). Рус тилидан кимё дарслиги таржима қилиниб, 1929 йили унинг таҳрири остида босилган.

Ниёзий Тошкентда ишлаган йиллари, ўзининг ёзишича, “Тупроқ ва ўғит” номли китоб қўлёзмасини нашрга тайёрлаган, шунингдек, алоҳида “Физиқа луғати» туза бошлаган. Бироқ бу асарлар тақдири ҳамон номаълум.

1934 йили Ниёзий оиласи билан Андижонга кўчиб келиб, яна муаллимлик қила бошлади. Аммо шу билан бирга ўзининг қизиққан фани - физика билан муттасил шуғулланиб, радиоактив моддалар тўғрисида махсус асар ёзади. Асар қўлёзмаси қўлимиздалигидан фойдаланиб, у ҳақда батафсилроқ тўхталамиз.

Асар 1936—1937 йиллари Андижонда латин алифбосида ёзилган бўлиб, олдий дафтарда 110 саҳифадан иборат. Унинг мундарижаси қуйидаги бўлимлардан ташкил топган: радий, унинг кимёвий бирикмалари, радийли минераллар, радий ва бирикмаларининг қўлланиши, атомлар ва ионлар, радиоактивлик ва радиоактив нурланиш, корпускуляр радиацияни кузатиш усуллари, радиоэлемент атомининг парчаланиб туриши, парчаланиш даври ва радиоэлементлар оиласи, радиоактив нурланишнинг турли таъсири ва киши танасига таъсири, сув ва ҳаводаги эманацияни ўлчаш, изотопли элементлар, атом тузилиши - нейтрон ва позитрон. (Қўлёзмани мутолаа қилишда бизга яқиндан ёрдам берган физика-математика фанлари номзоди Назар Маликжоновга самимий миннатдорчилик билдирамиз.)

Қўлёзма уран металлининг кўзга кўринмас нур таратиб туриш хусусиятини XIX аср охирида Беккерел кашф қилгани баёнидан бошланиб, сўнг бу ҳодисага радиоактивлик номи берилиши, шунингдек, Пьер ва Мария Кюриларнинг фаолияти қисқача ёритилади.

Муаллиф уран моддаси топиладиган регионларни ҳисоблар экан, Қурама тоғларида ва Жанубий Қирғизистоннинг Аравон қишлоғи атрофида ҳам борлигини таъкидлаши диққатига сазовордир. Қўлёзманинг “Радийли минераллар» бўлимида радий олинадиган муҳим минерал бўлмиш уранит баёни берилиб, махсус жадвалда тоғ жинсларининг бир тоннасида қанча миллиграмм радий бўлиши кўрсатилган. Қўлёзманинг “Радий ва бирикмаларининг қўлланиши” қисмида муаллифнинг радий бирикмалари қишлоқ хўжалигида фойда келтириши ҳақидаги фикри, бизнингча, муҳимдир. Муаллиф ёзади: “Радий ва радийли тузларнинг ажойиб хоссалари-

дан бири ўсимликнинг униш ва ўсишида бўлган таъсиридирки, радиоактив сув билан суғорилган экинлар тез етишиб, мўл ҳосил берганлар”.

Бизнингча, бу хулоса қишлоқ хўжалигимиз тараққиётида ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Шу билан бирга Ҳусайнхон Ниёзий ёзишича, агарда радиоактив бирикмалар сув ва тупроқда кўпайиб кетишига йўл қўйилса, ўсимликка ёмон таъсир қилади, ҳатто қуритиб қўяди. Уларнинг меёрдан ортиқ қўлланиши ўсимлик ҳаёти учун энг зарур бўлган бактерияларни ва тупроқдаги бошқа фойдали микроорганизмларни йўқотиб юбориши мумкин. Муаллифнинг бу фикри ҳам экологик муаммолар долзарблашиб бораётган бизнинг давримизда ғоят муҳимдир. Бу ерда олим ҳар бир аниқ масалалада меёрга эътибор берилишига диққатни жалб қилади ва радио-ўғитдан фойдаланишда ғоятда эҳтиёткорлик зарур, деб огоҳлантиради.

“Радиоактивлик ва радиоактив нурланиш” бўлимининг диққатга сазовор жойи шундаки, ҳозирги ўрта мактаб дарсликларидagi худди шу мавзуларга нисбатан Ҳ. Ниёзий кенгроқ маълумот беради ва маълумотларини ҳаётга, маҳаллий шароитга боғлайди. Ер қуррасининг ёшини аниқлашда, геологик тадқиқотларда радиоактив усулнинг муҳимлигига диққатни жалб қилади. Ҳозир ҳатто археологик илмий тадқиқотларда энг қадимий моддий-маданий ёдгорликларнинг ёшини аниқлашда ҳам бу усул муваффақият билан қўлланмоқда.

Радиоактив нурланишнинг киши танасига таъсири масаласида зиёнли таъсирдан огоҳлантирувчи сатрлар бор. Радиоактив модданинг ҳалок қилувчи дозаси “ўлим дозаси” дейилиб, бу лотинча атамада ҳам берилган. Умуман, радиоактив нурларнинг инсон аъзосига таъсири жуда аниқ, содда тилда тушунарли қилиб ва тафсилоти билан берилганки, ҳозирги дарсликларимизга Ҳ. Ниёзийнинг бу мулоҳазаларини ўзгартирмай киритиш мумкин.

Изотопли элементлар ҳақида гап кетар экан, муаллиф “изотоп” атамасининг маъносини тушунтириб, юнонча “тенг ўринли” маъносидадир”, деб беради ва изотопнинг Менделеев жадвалидаги ўрнини ва формула иборасини эринмай изоҳлайди. Ниёзий ёзадики: “Бу материалларни мунтазам равишда ўрганиш натижасида физикада кенг уфқли янги бир соҳа атом ўзаги (ядроси) нинг тузилишини ўрганиш соҳаси очилди”. Муаллиф ўз кўлёмасида атомнинг ички (ядро) тузилишига доир фандаги сўнгги маълумотларга асосланган хулосасини бериш билан чегараланади.

Кўлёманинг ушбу сўнгги қисми ўқилганда шундай хулосага келиш мумкинки, муаллиф бу ерда атом ва ядро тузилишига, протон, нейтрон ва позитронлар, уларнинг заряди ва массаси нисбатига умуман тўхталиб ўтган ва атом ядроси ҳақидаги махсус илмий тадқиқоти натижаларини бошқа асарда бермоқчи бўлган. Эҳтимол, бу илмий тадқиқот давом этиши мумкин эли, бу ҳақда

бир нарса дейиш қийин...

Албатта, ҳозирги даврда атом ва ядро физикаси ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан беқиёс даражада тараққий топди. Бу жиҳатдан Ҳусайнхон Ниёзий қўлёзмасини замонамиз илмий адабиётига, балки, тенглаштиришолмасмиз. Аммо радиохатив моддалардан тинчлик мақсадларида фойдаланиш бўйича муаллифнинг тавсиялари замонамиз талабига ҳамоҳанг ва умуман ҳаётий фактлар асосида қизиқарли ёзилган. Мутахассис дўстимизнинг каминага билдирган фикрига кўра, радиоактив моддаларнинг ҳам физик, ҳам кимёвий нуқтаи назардан тенг баён этилиши ҳаётий ва илмий маълумот олиш учун ўқувчида кўпроқ ва кенгроқ имконият туғдиради. Умуман, қўлёзма асар баён усулининг соддалиги, мавзулар тартиби, маълумотларга бойлиги жиҳатидан ҳам диққатга моликдир. Қўлёзма шу қадар синчковлик билан, пишиқ-пухта ёзилганки, биронта имловий хато ёки ғализ жумла учрамайди. Уни ўқиган киши муаллифнинг ўзига нақадар талабчанлиги, илм-фанга ўта масъулият билан қўл урганлигига шоҳид бўлади.

Одам қанчалик зиёли бўлса, ички дунёси шунча кенг, мушоҳада юритиши ҳам шунча кучли бўлади. Ҳ.Ниёзий том маънодаги зиёли эди.

Козимхон Ниёзовнинг эслашича, Навоийнинг 500 йиллиги муносабати билан туғилган комиссия илтимосига биноан, Ҳусайнхон Ниёзий буюк шоирнинг табиий фанларга муносабати ҳақда мақола тайёрлаган экан. Бироқ афсуслар бўлсинки, барча китоблар, қўлёзмалар 1937 йили офат ўтида ёниб, кул бўлди.

Шуни ҳам айтиш керакки, Ҳусайнхон Ниёзий “Ризоий” таҳаллуси билан шеърлар ҳам машқ қилган. Бизнинг қўлимизда ҳозир олтига ғазали сақланмоқда.

Инсон хотираси ўтмиш ва ҳозирни бирлаштириб, воқеликнинг ҳақиқий манзарасини шакллантиради. Мана, мамлакатимиз ҳаётида буюк ўзгаришлар бошланди. Ноҳақдан—ноҳақ қатли ом баюсига учраганларнинг барчаси оқланиб, номлари абадийлаштирилмоқда.

Бинобарин, халқ профессори Ҳусайнхон Ниёзий туғилиб ўсган шаҳарда олим номини абадийлаштириш учун тадбир кўриладиган вақт ҳам келди.

“Фан ва турмуш” журнали, 1990 йил, 5 ва 10-сонлар

“ЎЗБОШИМЧА САРТ БОЛАСИ”

Инсоннинг жамиятдаги ўрни, ўз ватанига ва халқига қилган хизмати унинг иккинчи умрини белгилаб беради.

30-йилларда, шўролар тузуми даврида қатағон қилиниб, йўқотиб юборилган Ҳусайнхон Ниёзий истиқлол туфайли ўзининг иккинчи умрини яшамоқда.

Ҳ. Ниёзий республикамизда биринчилар қаторида табиий фанлар, техника ва технология билан шуғулланган бўлиб, мустамлакачилар томонидан “ўзбошимча сарт боласи” деган ном олган экан. Унинг “ўзбошимчалиги” физика ва кимё фанларидан ўтказган тажрибалари, қатор кашфиётлари билан боғлиқ бўлган. Чунончи, у 1916 йилда планер ясаб учирганлиги учун чор полицияси томонидан “бебошлик” да айбланиб, қамоқхонага ташланган.

Олим назария билан ҳам, амалиёт билан ҳам бирдай шуғулланган. “Тажрибасиз илм пойдеворсиз иморатга ўхшайди, қаттикроқ зарба еса, кулаб тушади», - деб уқтираркан у дўстлари ва шогирдларига.

Ҳусайнхон ака 1895 йилда Андижон шаҳрида таваллуд топган. Болалигида маърифатли онаси қўлида нафақат тарбияланган, балки таълим ҳам олган. Шул боисдан мадраса таълими уни унча қониқтирмаган. Бу ҳақда у таржимаи ҳолида қуйидагича ёзади: “Эски мадрасанинг менга берган нарсаси фақат араб ва форс тиллари бўлди... 1912 йилдан бошлаб туркча ва татарча газета-журналлари ўқий бошладим. Алжабр, ҳандаса, физика, кимё, геология, анатомия ва физиология дарсликларини топиб, мутолаа қилиб, билимимни оширишга киришдим”.

Илм-фанга қизиқиш унда Тошкентга бориб фаолият кўрсатиш иштиёқини орттиради ва 1916 йил охирларида пойтахтга кўчиб келади. Бу ерда у нафақат илмий тажрибалар олиб боради, балки ўқув юртларида муаллимлик қилиб, талабаларга дарс бериш имкониятига ҳам эга бўлади.

Олимнинг халқ ичида ва мамлакат миқёсида танилишига сабаб бўлган воқеалардан бири 1922 йилда Туркистон Давлат нашриёти томонидан 15000 нусхада босиб чиқарилган ўзбек тилидаги биринчи “Ҳикмат ва кимё дарслиги” бўлди. Ушбу дарслик орқали ўша пайтда мактаб болалари физика ва кимё фанларидан илк маълумотларни олишга муяссар бўлдилар. Дарслик араб имлосида бўлса ҳам, ундаги қонун-қоидалар, махсус тушунчалар оддий ва равон баён этилган бўлиб, энг муҳимлари шакл ва чизмалар билан безатилган эди. Китобнинг қимматини ифодалайдиган яна бир жиҳат — шу шаклларнинг муаллиф дастхати эканлигидир. Бундан ташқ-

ари, таржимаи ҳолида эслашича, олимнинг тўртта дарслик ва ўқув қўлланмаси чоп этилган, иккита китоб қўлёзмаси босишга тайёрлаб қўйилган.

Аmmo... 1937 йилнинг қора булутлари унинг орзуларини парчалаб ташлади. «Халқ душмани» тамғаси билан 43 ёшида қамоққа олиниб, узоқ Магадан ўлкасига сургун қилинди ва ўша ердаги лагерлардан бирида ҳалок бўлди. Сўнг «унутиб» юборилди.

Ойнинг ёруғ ўн беши борлигига шукур. Ҳусайнхон ака ҳақидаги биринчи фикрлар 60-йиллар бошида айтила бошланди. У кишининг Тошкент, Андижон ва бошқа шаҳарлардаги дўстлари, шогирдлари ва таниш-билишлари билан олиб борилган мулоқотлар ҳақиқатни тиклашга имкон яратди. Бизнинг хусусий архивимизда сақланаётган ҳужжатларда олимнинг илмий-педагогик фаолияти ҳақида атрофлича фикр юритилган.

Андижонда ариқ сувини тўсиб, микроэлектростанция қургани ва электр лампасини ёндиргани, ўзи юрар қўғирчоқ ясаб, ўз даврининг роботига асос солишга урингани, пахта толасини узунлаштириш, мустақкамлигини орттириш ва ҳосилдорлигини кўпайтириш тўғрисидаги изланишлари унинг Ватан ва миллат учун фидойи инсон эканлигидан дарак беради. Унинг вақтдан оқилона фойдаланишга фидойилик билан қараган миллат, албатта, буюклик даражасига эришади, деган ҳикматли сўзи яратувчиликка, бунёдкорликка чорлайди, кишини.

Яқин дўстлари ва шогирдларининг айтишларича, у кучли руҳшунослик қобилиятига ҳам эга бўлган. Бу ҳунарини фақат дўстлар даврасида (уларнинг қистови билан) баъзи-баъзида намойиш қилар экан.

Истиқлол ўзи учун қурбон бўлган фарзандлари номини оқлаб, эъозлаб, эл-юртга танитмоқда. Ҳусайнхон Ниёзий ҳам бу бахтдан бебаҳра қолмади.

“Халқ сўзи” газетаси, 2001 йил 12 июнь

ХУСАЙНХОН НИЁЗИЙ БОБОМИЗ ТЎҒРИСИДА

Отам томондан аждодларим Сирдарё вилоятидан бўлишади. Мулла Иноғом ҳожи ўғли Муҳаммадкул ҳожининг ёлғиз ўғли, Бухоро мадрасасида таълим олиб келган мулла Нарзиқул кўп билимли киши бўлиб, умрини деҳқончиликка, боғдорчилик ва чорвачиликка бағишлаган. Унинг уйида жуда кўп китоблар бўлар экан, суҳбатларини дўстлари муштоқлик билан кутишаркан. Отамиз Полвонқул ҳам мулланинг ёлғиз ўғиллари бўлиб, бағри кенг, кўпни кўрган, курашда елкаси ер кўрмаган ажойиб инсон эдилар.

Онамиз Басимахон Ниёзий андижонлик бузрук мударрис, Матмусо эшоннинг неваралари, у кишининг эгизак ўғилларининг каттаси Ҳасанхон маҳсумнинг қизлари бўлишади.

Бу китоб кўпроқ Ҳасанхон маҳсумнинг эгизак укалари Ҳусайнхон Ниёзийга бағишлангани сабабли, мавзудан четга чиқмасдан, айрим билганларимни баён қилсам, фойдадан ҳоли бўлмас, деб фикрладим.

Тошкент шаҳрининг ҳамма биладиган Ишчилар шаҳарчасида Янги ариқ деган маҳаллада кичик тоғам Ноҳидхон Ниёзов оиласида 1967 йил ёзида қандайдир талбир ўтмоқда эди. Мен эндигина Политехника институтининг талабаси бўлганман. Билишимча, меҳмонлар ўртасида ёзувчи Саид Аҳмад, профессорлар Зухриддин Нуриддинов, Ҳаким Раҳимов, Ҳабиб Турсунов, Шомақсуд Исоқов, тоғаларим Одилхон ва Козимхон Ниёзовлар, бувимнинг кенжа укаси рассом Нажмиддин Ғозиев, дадам, акам Холидбек ва яна бир неча киши гилос тагидаги сўрида, катта дастурхон атрофида ўтиришибди. Ноҳидхон тоғам бошчилигида андижонча девзирада ош дамладик. Кеннойимнинг дадалари андижонлик машхур раис Сайфиддин Ашуров тўрдан жой олган.

Дераза ёнида шоира Саида Зуннунова, онам Тоҳирахон, аям, холам Ситорахон, Оҳистахон ва Хожарой кеннойимлар ширин суҳбат қуриб ўтиришибди. Ҳамманинг эътибори 4-5 ойлик бўлиб қолган онамнинг катта чевараси, акамнинг ўғли Жаҳонгирда.

Гап айланиб, оппоқ дадамиз Ҳусайнхон Ниёзий тўғрисида кетди. Домла Ҳаким Раҳимов икки воқеани ҳикоя қилиб бердилар. «Тошкент университетининг кимё факультети ҳозирги Политехника институтининг кимё-технология факультети ўрнида эди. Биласизлар, иккинчи қаватида очиқ айвони бор. (Бугунги кунда у ерда Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги жойлашган.) Айвон устида беш-ўнта талабалар бинога яқинлашиб келаётган, эғнида

тўғри тўн, бошида қора духоба дўппи кийган кишига: «Афандим, адашибсиз, бу ер бозор эмас», - дейишди ва ўртада кулгу кўтарилди. Ҳалиги одам ичкарига кириб кетди. Бир оздан кейин дарс бошланди ва аудиторияга кириб келган ҳалиги киши: «Афандилар, адашиб бу ерни бозор билибман, кечирасизлар», - дедилар. Кейин ўзларини физика ўқитувчимиз Ҳусайнхон Ниёзий, деб таништирдилар.

Иккинчи воқеа у кишининг кучли психолог, гипнозчи эканлигини ҳам тасдиқлайди. Кимё ва физика қонун-қондаларини яхши ўзлаштирган мутахассис, назаримда, гипноз илмини ҳам аъло даражада ўзлаштириб олгандилар. Бир куни дарсдан кейин: «Афандилар, жуда чарчаган кўринасизлар, агар, кўрқмасангиз, сизларга бир-иккита ҳунар кўрсатаман, дедилар. Домланинг қандайдир сирли ҳаракатлари билан дарсхонасининг эшиги секингина очилиб, оғзидан олов гуркираб турган саккиз бошли аждаҳо кириб келди ва судралиб олдимиздан секин айланиб ўтиб, яна ўша эшикдан чиқиб кетди. Ҳаммамиз тахта бўлиб қотиб қолдик. Шунда домла: «Айтувдимку, кўрқмасангиз кўрсатаман, деб, энди кўнгил очар воқеани ҳам кўринг», дедилар. Домланинг сирли ҳаракатларидан кейин яна ўша эшик очилди ва қулоғимизга дутор ва чилдирманинг дилни қитқловчи овозлари келди. Сая ўтмай, қирқдан ортиқ гўзал қизлар, қизлар эмас, фаришталар гўзал табессум билан худди сувдек оқиб кирдилар, атрофимиздан бир айланишиб, орқалари билан чиқиб кетишди. Биз, талабалар, ҳанг-манг бўлиб қолдик.

Бу воқеа ҳалигича эсимдан чиқмайди, - дедилар Ҳ. Раҳимов. - Кўриб, эшитган яна кўп воқеаларни бирор фурсат бўлганда айтиб берарман. У киши кимё ва физика фанини мукамал билардилар, амалиётда синаш усулларини ўргатардилар, ҳар бир дарсни ҳаёт билан боғлаб олиб борардилар. Қисқа-қисқа, лўнда-лўнда, аниқ гапирардилар. Жуда ҳам камтарин инсон эдилар. Уларнинг дарсларини ғайрат ва катта қизиқиш билан тинглардик».

Сайфиддин ота эса бундай ҳикоя қилди: «Мен Ҳасанхон ва Ҳусайнхонларни, уларнинг оталари Матмусо эшонни шахсан билардим, уйларида кўп марта бўлганман. Уларни кига келган одам бир-оз қолганда уловдан тушиб пиёда келарди. Эшон ҳазратлари мударрислик қилардилар, янги тузумга аралашмадилар, илм билан шуғулландилар. Вафот этганларида, 1927 йил эди шекилли, муридлари, у кишининг ўрнига Ҳасанхон маҳсумни оқ кигизда эшон деб кўтарганларини ўз кўзим билан кўрганман ва иштирок этганман. Ҳасанхон укаси Ҳусайнхон билан жуда аҳил эди. Икки-си ҳам яхшигина танбур, дутор ва гижжак чалишарди, ғазаллар ёзиб, дўстларига ўқиб беришарди, мактабларда дарс беришарди».

Нажмиддин тоғам бундай сўз бошладилар: «Поччам Ҳасанхон Ниёзий жуда билимли инсон эдилар, укаси Ҳусайнхоннинг илм билан шуғулланиши учун шароит яратиб берардилар. Поччамнинг уйларидаги бешта катта хонада китоблар билан лиқ тўлган немиснинг шкафлари, Берлинда ишлаб чиқарилган оёғи

ясси шоҳона столлар ва стуллар бўларди. Опам хитойча, японча чинни идиш-товоқлар, тилла, кучуш қошиқлар ишлатардилар, икки ўғил ва икки қизини европача кийинтириб қўярди. Қизларининг сочларига оппоқ ленталарни катта бант қилиб тақиб қўярди. Мени сеҳрлаб қўйгани турли тиллардаги, тилла билан ёзилган альбом китоблар, улардаги Рафаэль, Леонардо да Винчи, П. Шишкин, Айвазовский ишлаган расмлар эди. Шунга қараб мен ҳам расм чизардим, поччам ва эшон акам (Хусайнхон Ниёзий) ўзлари яхши рассом бўлганлари учун, тўғрилаб ранг танлашда маслаҳатлар берардилар. Афсус, ҳаммаси йўқолиб кетди. Сталиннинг буйруғи билан НКВД шундай улуғ одамларни йўқ қилиб ташлади, оилаларини кўчада яланғоч қолдирди.

1937 йилнинг иссиқ ёз ойи эди. Поччам эрталаб опамга: «Мең Маслаҳатдаги дала ҳовлида бўламан. Бирор одам келиб сўраса, ўша ердалигимни айтиш», деб чиқиб кетдилар. Шу куни кечаши НКВД одамлари эрталабгача тинтув қилишди, поччамнинг «халқ душмани» эканлиги учун қамоққа олинганлигини айтишди ва уйдаги қўлга илинган барча нарсаларни битта ҳам қўймай олиб, машина ва араваларда олиб чиқиб кетишди. Мен кечаси бир-иккита китобни яширишга улгурдим, холос. Бир зумда опам «халқ душмани»нинг хотини, жиянларим «халқ душман»нинг болалари бўлиб қолишди. Обод ва серфайз уй хувиллаб қолди. Опам бечора ёш болалари билан қуруқ полнинг устида қолишди, уларнинг тортган азобларини бирор сўз билан ифода этиб бўлмайди».

Сўхбатда Зухриддин Нуриддинов ва Шомақсуд Исоқов ҳам Ҳасанхон ва Хусайнхон Ниёзийлар тўғрисида анча-мунча воқеалардан сўзлаб беришди. Уларнинг баъзилари кейинчалик даврий матбуотда эълон қилинди. Сўхбат иштирокчилари эътиборсизлик туфайли бу азиз инсонлар тўғрисидаги кўплаб ҳаққоний фикрлар изсиз йўқолиб кетди, деб афсусланишди.

Лекин, назаримда, меҳмонлар қандайдир сезилар-сезилмас, ҳадиксираб гапирардилар, нималардандир тортинардилар.

Мана энди ҳадиксирамайдиган, адолатли замонга, она ватанимизнинг истиқлолига етиб келдик. Президентимиз ташаббуслари билан ташкил этилган «Шаҳидлар хотираси» жамғармасининг саъй-ҳаракати билан Ўзбекистон Миллий университетига Хусайнхон Ниёзий хотирасига бағишланиб шу йил 21 апрелда бўлиб ўтган илмий конференция, ўша куни «Ахборот» ва «Давр» теледастурларидаги кўрсатувлар кўп йиллардан бери юрагимнинг бир четида ётган саволларга жавоб бўлди.

Ҳақиқат эгилса ҳам, синмас экан.

ХУСАЙНХОН НИЁЗИЙНИНГ СЎНГГИ КУНЛАРИ

Хусайнхон Ниёзий ҳамшаҳарлари даврасида обрў-эътибор қозонган йилларда Андижоннинг пешқадам зиёлилари бир неча гуруҳларга ажралиб, уларнинг бири Совет давлатига муҳолиф куч сифатида шаклланаётган эди. Туркистон Мухторият ҳукуматининг катта ҳарбий куч ёрдамида тугатилиб, Фарғона водийсининг қонга ботирилиши бу гуруҳнинг шаклланиши ва «босмачилик ҳаракати» билан алоқа ўрнатишига сабабчи бўлди. Хусайнхон Ниёзий 1919-1920 йилларда ана шу гуруҳга келиб қўшилди.

У 1938 йил 8 август кўни бўлиб ўтган терговда бундай кўргазма берган:

«Мен андижонлик нуфузли бир эшоннинг оиласида туғилганман. Отам Матмуса Ниёзов 30 йил давомида Андижондаги йирик мадрасаларнинг бирида мударрислик лавозимини адо этган. Мен етти ёшга кирганимда отам мени мадрасага ўқишга берди, мен бу ерда 1919 йилга қадар таҳсил кўрдим. Шундан кейин муаллимлик ишига ўтиб, сўнгги вақтга қадар шу соҳада хизмат қилдим... Отам Матмуса Ниёзов 1926 йили Андижонда вафот этган... Ҳа, мен ўтмишда, 1919 йилдан 1921 йилга қадар бўлган даврда «Миллий иттиҳод» ташкилотининг аъзоси бўлганман».

Хусайнхон Ниёзий ўша йилнинг 20 август кўни бўлиб ўтган иккинчи терговда шу воқеага батафсил тўхталиб, яна бундай деган:

«Рухоний оиладан келиб чиққанам ва мадрасада кўп йиллар ўқиганим учун, табиийки, мен аксилшўровий тарбия олганман. Шунинг учун ҳам инқилобнинг дастлабки йиллариданоқ, ёшлик йилларимга қарамай, аксилшўровий мавқени эгалладим. Шундай кайфият таъсирида 1919 йили Андижонда турк ҳарбий асирлари — зобитлари томонидан ташкил этилган «Миллий иттиҳод» аксил-инқилобий ташкилотига кирдим ва бу ташкилот тугатилгунга қадар унинг аъзоси бўлдим... 1920 йилда турк ҳарбий асирлари Андижондан кетганларидан кейин 1921 йилга қадар «Миллий иттиҳод»нинг бўлимига раҳбарлик қилдим. 1922 йил охирида «Миллий иттиҳод» ташкилоти тор-мор этилди ва унинг барча фаоллари, шу жумладан, мен ҳам қамоққа олиндим. Шу билан ташкилотнинг Андижон бўлими ўз умрини тугатди».

Бу ҳар иккала кўргазма гарчанд терговчи томонидан ёзилган ва ундаги айрим нуқталар ҳаддан зиёд кучайтирилган бўлса-да, улардаги асосий фикрни ҳақиқатдан узоқ, деб бўлмайди. Зеро, Хусайнхон Ниёзий, чиндан ҳам, тилга олинган йилларда «Миллий иттиҳод» ташкилоти Андижон бўлимининг аъзоси бўлган. Шунинг учун ҳам у 1923 йили қамоққа олинган. Чамаси, унинг аксил-инқилобий ташкилот аъзоси ва ҳатто раҳбари сифатидаги «фаолияти»да жазолаш

учун арзирли ишлар бўлмаган, шунинг учун ҳам у ўша йили, судланмай туриб, олти ойдан кейин озод этилган. Лекин ўша йилнинг 27 октябрида гўё Бурҳон Машрабий ва Ҳусайнхон Ниёзий «кўргазма»лари асосида тузилган «Хулоса»да андижонлик миллий иттиҳодчиларнинг фаолияти бундай талқин этилган:

«Мухториятчилар вакили бўлмиш Обид Чатоқ Маҳмудов (Обиджон Маҳмудов) 1918 йилдаёқ «Иттифоқи тараққий» ташкилотини тузишни Ҳусний деган аллақандай турк зобитига топширган, айти пайтда дастурни ишлаб чиқишни ҳам унинг зиммасига юклаган. Зикр этилган Ҳусний мусулмон ёшларидан тахминан 60 кишини тўплаб, Миркомилбойнинг Андижондаги уйида гўё педагогик курсларни очган киши бўлиб, бу ёшларни бир ташкилот атрофига жамлаган. Кейинчалик бу гуруҳнинг аъзолари: жумладан: 1) Ҳусайнхон Маҳсум Ниёзов (ҳибсга олинган), унинг 2) акаси Ҳасанхон Маҳсум Ниёзов, 3) турк зобити Ҳусайн йигит, 4) андижонлик Зиё Маҳсум Мавлобиев (Мавлонбеков бўлса керак — Н.К.) (ҳозир Андижонда), 5) Исмоилхон Олимжонов (ҳозир Андижонда), 6) Темурбек Казбеков (ҳозир Берлинда), 7) Асрор Акбаров (Тошкентда, Ўзбекистон институтида) ва бошқалар (жами 9 киши) Фарғона вилоятида ҳаракат қилган босмачилар томонига ўтган.

1922 йил ёзида Обиджон Маҳмудов Кўқонда яширин ташкилотларнинг вилоят қурултойини чақирди. Қурултойда барча шаҳарлардан делегатлар, шунингдек, кўрбошилардан Ислом полвон ва Раҳмон полвон иштирок этишди...

Қурултой, биринчидан, Фарғона босмачилари ўртасида интизомни сақлаш ва бу ишни тўғри йўлдан олиб бориш, иккинчидан, тошкилотнинг аъзолари ўртасида интизомни ўрнатиш ва учинчидан, ҳар бир уездга биттадан инспекторни юбориш ҳақида қарор қабул қилган».

НКВД ҳужжатларида қайд этилган бу сўзларда ҳақиқат зарралари йўқ эмас. Чиндан ҳам, Ҳусайнхон Ниёзий 1919-1921 йилларда Андижонда турк асир зобитлари ташаббуси билан тузилган ташкилотнинг аъзоси бўлган. Бу ташкилот ҳужжатларда баъзан «Иттиҳод ва тараққий», баъзан эса «Миллий иттиҳод» деб аталади. Бунинг сабаби шундаки, мазкур ташкилот турк асир зобитлари томонидан тузилган дастлабки пайтда унга «Иттиҳод ва тараққий» деб ном берилган, кейинчалик у Тошкентдаги Мунаввар қори Абдурашидов асос солган ташкилот билан алоқа ўрнатганда, у «Миллий иттиҳод» ташкилотининг Андижон бўлими сифатида ўз фаолиятини давом эттирган.

Ҳусайнхон Ниёзийнинг 1940 йил 23 сентябрь куни берган кўргазмасида мазкур масалага алоқадор қуйидаги маълумот мавжуд:

«Ҳа, мен, чиндан ҳам, «Миллий иттиҳод» аксиланқилобий миллатчилик ташкилотининг аъзоси бўлганман ва 1921 йилга қадар бу ташкилотга раҳбарлик қилганман. «Миллий иттиҳод»нинг Андижон бўлими 1923 йили, ёдимда бор, 14 июнь куни тугатилди.

Мен шу куни Андижонда ГПУ органлари томонидан ҳибсга олиндим ва Андижон қамоқхонасида бир кун сақланганимдан кейин Тошкент шахрига этап қилиб юборилдим ва у ерда ўша йилнинг 20 сентябрига қадар ётдим. Сўнг аксилинқилобий ғояларимдан воз кечганим, партия ва Совет давлатининг сиёсатига тўла хайрихоҳ бўлганлигим ҳақида Совет ҳокимиятини ишонтириб, Москвага ариза ёзганимдан кейин озодликка чиқдим...»

Шу ўринда кўргазма сўзларини бўлиб, айтиш лозимки, биринчидан, Хусайнхон Ниёзий 1923 йилнинг 14 июнь куни қамоққа олинган. У ўша йилнинг декабрида озод этилганига қарамай, айрим кўргазмаларида 10 ой давомида қамоқхоналарда ётгани ҳақида маълумот берган. У бу маълумотни 1923 йилдаги ҳибс ва тергов ишларининг жиддий равишда олиб борилгани ва унинг озод этилиши тасодифий эмаслигини таъкидлаш ниятида берган бўлиши мумкин. Иккинчидан, Ҳ. Ниёзий гарчанд ўз аризасини Москвага йўлламоқчи бўлган эса-да, бу ариза Тошкентнинг ўзида, маҳбуснинг тергов ишида қолган. Қамоққа олиш умумсовет истибдодчилик ҳаракатига айланган 1937-1938 йилларда Ҳ. Ниёзий сингари маҳаллий миқёсдаги кишиларни озодликдан маҳрум этиш ҳам, озодлик деган бахтни уларга инъом этиш ҳам фақат Сталиннинг ё Бериянинг қўлида бўлган, дейиш хатодир. НКВДнинг маҳаллий раҳбарлари шу даврда ўзларининг хусусий муносабатлари ва тасаввурларидан келиб чиққан ҳолда хоҳлаган одамни қамаб, хоҳлаган одамни бўшатганлар. Фақат сўнгги ҳол нодир истисно тарзида бўлган.

Энди кўргазманинг давоми билан танишайлик:

«...Мен 1923 йили ҳибсга олинганимнинг аниқ сабабларини билмайман. ОГПУнинг Тошкентда бўлиб ўтган сўроқларида мендан Тошкентдаги мен билмаган, аммо мен гўё алоқадор бўлган аллақандай аксилинқилобий ташкилот ҳақида сўрашди. Лекин бу қандай ташкилот бўлгани ва қандай аталганини менга айтишмади...»

Агар юқоридаги парча билан бу парчани ўзаро муқояса қилсак, терговчи билан маҳбус ўртасида, мушук билан сичқон ўйини кетаётганини сезиш қийин эмас. Терговчи унинг «Миллий иттиҳод» ташкилоти Андижон бўлимининг аъзоси бўлганини яхши билган. Маҳбуснинг ўзи ҳам буни юқоридаги парчада яшириб ўтирмаган. Аммо у, ўйин қондасига кўра, қопқондан узоқроқ юриши лозим эди. Шунинг учун ҳам у ўзини гўлликка солади. Терговчининг вазияти мушукнинг вазиятига эш бўлгани учун у маҳбусни яна эски қопқон олдига келишга мажбур этади. Ва шу мақсадда у ўз ихтиёридаги бошқа имкониятлардан ҳам фойдаланади.

«Кейинги сўроқлар жараёнида мен терговчига «Миллий иттиҳод» аксилинқилобий миллатчилик ташкилотидаги иштироким ва ролимни сўзлаб бердим, унинг қатнашчилари ва раҳбарларини айтдим...»

Маҳбуснинг бу сўзлари унга нисбатан жисмоний чоралар кўрилганидан кейин айтилганини сезиш қийин эмас.

1940 йилнинг 23 сентябрида бўлиб ўтган терговда Хусайнхон Ниёзий ўзининг илмий фаолияти ва кейинги ҳаёти тўғрисида ҳам маълумот берган. Маҳбус бу маълумотларида илмий ишларига танқидий муносабатда бўлиб, уларнинг аксари ўз қимматини йўқотганини айтганки, бу унинг ўз меросига нисбатан ҳам, шогирдларига нисбатан ҳам отилиши мумкин бўлган ўқейни узоқлаштириш исгаги билан айтилган бўлса ажаб эмас:

«Менинг махсус маълумотим йўқ. Мутолаа орқасида юзага чиққан киши сифатида кимё ва физика бўйича олий ўқув юртлари ҳажмида билимим бор. Бундан ташқари, 1922 йили тугалланган ва шу йили босилиб чиққан «Физикадан бошланғич мусоҳабалар» (бу ўқув қўлланмаси 1922 йили эмас, балки 1927 йили нашр этилган. — Н.К.)га ўқшаш илмий ишларим бор. Ҳозир у истеъмолда эмас, негаки, араб ёзувида босилган. Кимё бўйича иккинчи дарсликни 1924 йили ёзиб тугатганман (бу дарслик 1926 йили босилиб чиққан. — Н.К.), аммо ундан ҳам ўқув юртларида фойдаланилмайди, негаки, у ҳам араб ёзувида босилган. 1923 йилдан бошлаб мен куйидаги жойларда хизмат қилдим: 1923 йилдан 1935 йилгача Тошкентда, Халқ Маориф Комиссарлигига қарашли физика кабинетида мудир лавозимида, айна пайтда Тошкентдаги ишчилар факультетида, педагогика техникумида, кечки педагогика олий ўқув юртида физика ва кимё ўқитувчиси бўлиб ишладим. 1935 йили физика кабинетининг Политехника музейи тасарруфига ўтказилиши муносабати билан мен ишдан бўшаб, ишчилар факультети ва педагогика техникумида 1936 йилнинг сентябрь ойига қадар педагог бўлиб хизмат қилдим. Сўнг бўшаб, Андижон шаҳрига кўчиб келдим. Андижонга кўчиб келишим билан бир неча ой касал бўлиб ётдим, кейин Андижондаги Давлат ишчилар факультетига физика ва кимё ўқитувчиси бўлиб ишга кирдим. У ерда 1937 йилнинг август ойигача ишлаб, таътилга чиқдим ва Тошкент шаҳрига бордим. Аммо Тошкентда икки ойча касал бўлиб, Андижонга қайтиб келдим».

Хусайнхон Ниёзий ўз кўрғазмасида биз учун, шубҳасиз, муайян аҳамиятга молик маълумотларни берган. Биз ушбу кўрғазмадан яна шу нарсани билиб оламизки, у Андижонга қайтган кунларида она шаҳри алғов-далғов гирдобига тортилган, қанчадан-қанча кишилар қамоққа олинган, 1923 йил кузида Хусайнхон Ниёзий билан кетма-кет қамоқдан озод этилган Бурҳон Машрабий, Йўлдош Абдураимжон, Наби Расулий ва бошқа «Миллий иттиҳод» ташкилоти Андижон бўлимининг фаоллари қайта олиб кетилган эди.

Бу воқеадан хабар топган Хусайнхон Ниёзий маҳбуслик даҳшатлари қайта бошига тушмаслиги учун Андижондан ярим кечаси яширин равишда қочади. Унинг Тошкентга бориши хавфли эди. Шунинг учун ҳам у узоқ ўйлаб, Сталинобод (ҳозирги Душанбе) вилоятида яшовчи олис бир қариндоши, қишлоқ хўжалиги ходими, жамоа хўжалиги аъзоси Шаҳобиддин Даминовнинг уйига қора

тортиб боради.

Бўлажак қурбонлар қаерга қочиб бормасинлар, қамоқдан омон қолиш йўлини қандай зукколик билан ахтармасинлар, Совет давлатининг қонталаб қиличи уларни, албатта, қидириб топган. 1938 йил 8 августда Ҳусайнхон Ниёзий ҳибсга олиниб, Андижон шаҳар қамоқхонасига олиб келинган.

Шу куни бўлиб ўтган «дўстона» тергов пайтида Ҳусайнхон Ниёзий отаси ва болалик кезлари ҳақида мухтасар маълумот бериб, 1919-1921 йилларда «аксилнқилобий ташкилот»га аъзо бўлганини айтади. Терговчи ҳам ундан бошқа гапни, чамаси, талаб этмайди. Аммо 20 августга қадар Ҳ. Ниёзий НКВД терговчиларининг ўзларига керакли кўргазмани олиш усулларини ўз вужудида синаб кўргани учун шу куни бўлиб ўтган «расмий» тергов пайтида баъзи бир маълумотларни беради. Аммо орадан икки йил-у икки ой ўтгач, 1940 йил 20 октябрь куни у бундай дейди:

«Мен аввалги кўргазмаларимда 1936 йили Тошкентда бўлган пайтимда аксилнқилобий миллатчилик ташкилоти Тошкент бўлимнинг раҳбарларидан бири Заҳириддин Аълам Матқосимов томонидан шу ташкилотга ёлланганим ва унинг топшириғи билан амалда аксилнқилобий ишни олиб бориш учун Андижон шаҳрига келганим ҳақида терговга маълумот берган эдим. Аммо мен ҳозир бу кўргазмамни тасдиқламайман, зеро, мен уни мажбур қилганлари орқасида берган эдим, шунинг учун ҳам уни уйдирма, деб ҳисоблайман...

Дарҳақиқат, Тошкентдан Андижон шаҳрига келганимда мен акам Ниёзов Ҳасанхон билан мунгазам алоқада бўлиб турганман, аммо унга гўё Тошкентда мавжуд бўлган аксилнқилобий ташкилот ҳақида ва унга аъзо бўлганлигим ҳақида ҳеч қандай гап-сўз айтган эмасман. Ҳа, дарвоқе, мен аввалги терговларда Тошкентда Заҳириддин Аълам Матқосимов томонидан аксилнқилобий миллатчилик исёнчилар ташкилотига ёлланганим ва шу ташкилотнинг топшириғи билан Андижон шаҳрига мазкур аксилнқилобий ташкилотга фаолларни жалб этиш бўйича амалий иш олиб бориш учун келганим ҳақида кўргазма берганман. Аммо, яна бир бор такрорлайманки, менинг аввалги кўргазмаларим бошдан-оёқ уйдирмадан иборат. Бунинг сабаби шундаки, мен уларни мажбур этилганлигим орқасида берганман ва шу дақиқада улардан воз кечаман».

Ҳусайнхон Ниёзийнинг жиноий - «тергов иши» узук-юлуқ хужжатлардан иборат бўлгани учун у ва унинг ҳамшаҳарлари устидан бўлиб ўтган суднинг аниқ санаси маълум эмас. Фақат шу нарса аниқки, Ҳ. Ниёзий билан бирга қамоққа олинган барча кишилар (улар 11 киши бўлган) оқланган ва фақат унгагина 10 йиллик қамоқ жазоси берилган. Агар Ҳ. Ниёзийнинг 1919-1923 йиллардаги тебранишлари учунгина қамоққа олинганини, бу гуноҳи учун 1923 йилда олти-етти ой «ўтириб чиққан»ини инобатга олсак, унинг 10 йилга кесилиши шу йилларда авж олган адолатсиз-

ликнинг ёрқин кўринишларидан биридир.

Ҳ. Ниёзий «иши»да мавжуд бўлган бошқа бир кўргазма ҳам эътиборга лойиқ. Олимнинг Боқи Маҳмудов деган бир ҳамшаҳари 1937 йил 6 октябрь кuni бундай маълумотни берган:

«Кечкурун Ниёзов Ҳасаннинг уйига келганимизда унинг укаси Ҳусайн йўқ экан. Ниёзов укаси Ҳусайннинг шу тобда келиб қолишини айтиб, дастурхон тайёрлагани эшикка чиқди. Тахминан ярим соат ўтгандан кейин Ҳусайнхон Ниёзий келди ва Тошкентдаги институт ҳамда техникумда кимё ва физика ўқитувчиси бўлиб ишлаётгани, шунингдек, ишдан бўшаб, Андижонга қайтиб келмоқчи бўлганини айтди. У шу гапларни айтар экан, Машрабийга мурожаат этиб, унинг бу масалага қандай қараши ва уни Андижонга ишга жойлаштира олиши мумкин ё мумкинмаслигини сўради. Машрабий унинг Андижонга қайтиб келишини маъқуллаб, унга ёрдам беришга тайёр эканлигини айтди. Ичимлик ичила бошлагач, Ҳасанхон Ниёзов дуторни қўлига олиб, чала бошлади. Шу пайт Ниёзов Ҳусайн бизга қараб кулимсираб: «У гўё «Эса бугун золим қўллар» куйини чалмоқда», - деди. Ҳозир бўлганларнинг ҳаммаси кулишди. Бошқа ҳеч ким ҳеч нарса демади. Менга шу нарса маълумки, шу шеърнинг муаллифи Ҳусайнхон Ниёзийдир. Шеър эса 1921 ёхуд 1922 йилда ёзилган. 1924 йили «Миллий иттиҳод» миллатчилиқ ташкилотининг собиқ аъзоси Аюбий Абдулхай билан учрашганимда у менга «Эса бугун золим қўллар» шеърини ўқиб, унинг муаллифи Ҳусайнхон Ниёзий эканлигини айтган».

Ҳ. Ниёзийнинг нафақат физик, балки лирик ҳам бўлганлиги маълум. У шеърят ошиғи сифатида арузда бир қанча лирик шеърлар ёзган. Аммо Ҳ. Ниёзийнинг исёнкорлик ғоялари балқиб турган «Эса бугун золим қўллар» деган шеърни ёзганлиги у ҳақдаги — педагог олим ва мухандис ҳақидаги тасаввуримизни ўзгартириб юборади. Лекин адолат юзасидан айтиш лозимки, унинг бу шеъри 1920 ёхуд 1921 йилга оид.

Ҳ. Ниёзийнинг 1940 йил 20 январда берган куйидаги кўргазмаси бу масалага ойдинлик киритади:

«Ўз ССР ЖКнинг 58-моддаси бўйича менга қўйилган айбни тан олмайман; зеро, мен аксилнқилобий миллатчилиқ ташкилотига аъзо бўлмаганман. Бундай ташкилотнинг фаоллари билан ҳам алоқада бўлган эмасман. Мен фақат шу нарсада айбдорманки, 1920 йили турк зобити Самиев Сулаймон томонидан Андижонда мавжуд бўлган «Миллий иттиҳод» аксилнқилобий миллатчилиқ ташкилотига ёлланиб, шу ташкилотнинг фаол раҳбари бўлдим ва Совет ҳокимиятига қарши аксилнқилобий иш олиб бордим. 1921 йили «Миллий иттиҳод» аксилнқилобий ташкилоти тугатилгандан сўнг мен ўзимнинг аксилнқилобий ғояларимдан воз кечдим ва ҳозирга қадар Совет ҳокимиятига тўла-тўқис хайрихоҳ бўлиб келмоқдаман».

Ҳ. Ниёзийнинг бу сўзлари ҳақиқатга мутлақо зид эмас. Улар-

нинг самимийлигига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Лекин шубҳа қилмаслик ҳаммага ҳам насиб бўлавермайдиган фазилат. Шунинг учун ҳам НКВД ходимлари маҳбуснинг бу сўзлари қанчалик тўғрилигини текшириш учун 1921-1923 йиллардаги воқеаларга алоқадор кишиларни Андижон бўйлаб зир югуриб ахтардилар. Аммо на Заҳриддин Аъламни, на бошқа бирор гувоҳни топишнинг иложи бўлди. Шунга қарамай, маҳбусга бўлган муносабат заррача ҳам ўзгармади. Хусайнхон Ниёзий 1941 йил 20 ноябрь куни ўлим жазосига ҳукм қилинди. Ўзининг НКВД чангалидан омон чиқишига кўзи етмаган Х.Ниёзий 1941 йил 29 ноябрь куни республика Олий Судига етиб боради, деган ниятда ўзбек тилида ушбу аризани ёзди:

ЎзССР Олий Судининг шикоятлар бўлимига

Хусайнхон Ниёзийдан

Аризани шул хусусда бераманки, 1941 йил 20 ноябрда Андижон область суди менинг ишимни кўриб, олий жазога ҳукм чиқарди. Ҳозирда мен турманинг ўлим камерасида ётибман. Бу ҳукмдан мен қаттиқ норозиман. Чунки «Миллий иттиҳод»да қатнашишим ва ифлос ишга иштирок қилишим 1920 йилларда бўлиб, ўша иш юзасидан 23-йилда собиқ ГПУ органи томонидан қамоққа олиниб тегишрилганман. (Тафсилотни «дело»дан қаралсин.) Текшириш ва терговлар тамом бўлгандан кейин 23-йил сентябрь мен ГПУ орқали Москвага тавбаномга (ариза)ни берганман. Афв сўраб берган ўша аризам эътиборга олиниб, 23-йил декабрь ойида қамоқдан озод этилганман. Ана шул тарихдан бери мен чин кўнгил билан маориф жабҳасида хизмат қилиб келмоқдаман. Бу кунгача бир неча дарсликлар ва илмий асарлар ёзиб келдим. Асарларим бостирилиб, мактабларда қўлланиб келмоқдадир. Ўша (физика, кимё) асарларим юзасидан менга эксперименталь физика профессори унвони ҳам берилган эди. Мен 20-йил охирларидан бери ҳеч қандай аксилинқилобий ҳаракатда бўлган эмасман. Чунки менда зўр фикр ўзариши бўлган. Уз устимда ишлаб, ўтмишдаги хато ишларимга тавба қилганман. Бу кунгача мендан ҳеч қандай аксилинқилобий ҳаракат ва сўз содир бўлмаган. Бўлиши ҳам мумкин эмас. Лекин афв этилмиш эски иш юзасидан олий жазога ҳукм этишларига жуда қаттиқ норозиман. Гуноҳсиз бўлганим учун озод қилишларингизни сўрайман. Мен ҳар вақт социалистик ватанимизнинг ёш ўсмирларига техника (физика-кимё) билимларимни бера боришга тайёрман. Қачон таклиф бўлса, совет социалистик ватанимизни қурол тутиб ҳимоя қилишга ҳам тайёрман.

*Турманинг ўлим камерасида ётувчи
Хусайнхон Ниёзий.*

1941 йил 29 ноябрь.

Айтишларича, ҳатто энг ашаддий каллакесарлар ҳам ўлим камерасида ётганларида ўзларини йўқотиб, мутлақо даҳшатли бир ҳолга тушадилар. Хусайнхон Ниёзий мантиқ кучи момагулдиракдек гулдираб, ифода услуби эса ниҳоятда аниқлик ва ҳатто гўзаллик касб этган бу аризаси билан ўзининг қудратли бир инсон бўлганини намойиш этиб турибди. Унинг бундай пўлат иродаси фақат бир нарсага - ўзининг ҳақ ва айбсиз эканлигига асосланган эди.

Орадан икки кун ўтгач, Хусайнхон Ниёзий сўнгги маротаба сўроққа чақирилди. Балки худди ҳол туфайли ушбу кўргазмани қуйида мумкин қадар тўлароқ келтириш лозим кўринади. Ҳ. Ниёзий 1920-1921 йилларга оид ва бошқа саволларга жавоб бериб, бундай деган:

«Турк зобити Сулаймоғ Сомий менга ҳеч қандай топшириқ бермаган. Мен ундан «Миллий иттиҳод» аксилнқилобий яширин ташкилотида қай тарзда қатнашимиз лозим, деб сўраганимда Сулаймон Сомий биз раҳбарлик дастурини юборамиз, бу ташкилотга раҳбарлик қилиш учун Тошкентдан махсус киши боради, деб жавоб берган».

Терговчининг дастур мазмун-моҳияти тўғрисидаги саволига жавобан маҳбус бундай сўзларни айтган:

«Дастурнинг мазмуни менга маълум эмас, чунки у бизга юборилмаган эди. Аммо турк зобити Сулаймон Сомий Андижондан кетганидан кейин тахминан 6 ой ўтгач, «Миллий иттиҳод» аксилнқилобий ташкилотининг Тошкентдаги марказидан Нуриддинхўжа келди. У наманганлик. Мен ундан: «Нега дастурни олиб келмадингиз? Ташкилотимизнинг раҳбари ким?» деб сўрадим. У менга: «Ташкилотингизнинг раҳбари мен, Нуриддинхўжа бўлман. Ҳозирги вақтда дастурни поездда олиб келишнинг иложи йўқлиги ва марказдаги аҳвол яхши бўлмагани учун уни олиб келолмадим», - деди. Аммо нима учун аҳволнинг ёмон эканини айтмади. Нуриддинхўжадан бундай жавобни эшитгач, ундан: «Ундай бўлса, ташкилотнинг марказдаги раҳбари ким?» - деб сўрадим. У менга: «Ташкилотимизнинг раҳбари Мунаввар қори Абдурашидов ва Толибжон Мусабоев», - деб жавоб берди.

... «Миллий иттиҳод» аксилнқилобий ташкилотимизнинг аъзолари бўлмиш Бурҳон Машрабий, Шамши Нажмиддин, Наби Расулев, Мулла ҳожи Фафуров ва Абдулҳай Аюповни андижонликлар сифатида анчадан бери биламан. Аммо уларнинг «Миллий иттиҳод» аксилнқилобий миллатчилик ташкилотига мансуб эканликлари Нуриддинхўжа Андижон шахрига келгани ва мендан зикр этилган шахсларни билиш - билмаслигимни сўрагани, айниқса, уларни билишимни айтганимдан кейин Нуриддинхўжа: «Улар ҳам ташкилотимизнинг аъзолари, шунинг учун улар билан аҳил ва яқин алоқада бўлинг», деганидан сўнг менга маълум бўлди».

Бу сўзлар Хусайнхон Ниёзий устидан «учлик»нинг мудҳиш ҳукми

чиққанидан кейин айтилган. Шунинг учун ҳам бу сўзларнинг чинлигига ишониш мумкин. Яна шу нарсани таъкидлаш керакки, Ҳ. Ниёзий фаолиятидаги аксилинқилобий хатти-ҳаракат сифатида талқин этилиши мумкин бўлган барча ҳодисалар 1923 йилгача бўлган даврда рўй берган. Бинобарин, унинг 1937 йили қайта қамоққа олиниши, айниқса энг олий жазога ҳукм этилиши фавқулодда бир ҳол эди.

Ҳ. Ниёзий ўзига нисбатан ўта адолатсизлик содир бўлаётгани учун Ўзбекистон Олий Судидаги мутасадди раҳбарларнинг инсонпарварлик ва адолатпарварлик фазилатларига катта умид боғлади. Бироқ унинг - ўлим камерасида ётган маҳбуснинг аризаси орадан икки ой ўтгандан кейин, 1942 йил 31 январдагина кўрилди ва Олий Суд даҳшатли ҳукми ўз кучида қолдирди.

Аmmo бу телба дунёда нималар бўлмайди, ўзи? Балки ўлим жазоси кўп йиллик қамоқ жазоси билан алмаштирилиб, «халқ профессори» Магадан вилоятидаги лагерлардан бирига юборилгандир. Балки ушбу рисоладаги Тожихон Шодиевнинг Ҳусайнхон Ниёзийни Магадан лагерларида кўрганлиги тўғрисидаги хотираси кимнингдир томонидан тўқилган чўпчакдир. Бундай чўпчаклар эса жуда кўп тўқилган. Ҳар ҳолда Ҳусайнхон Ниёзий ҳаётининг бизга маълум бўлган сўнгги кунлари биз учун 1942 йилнинг 31 январи билан тугайди.

ҚИСҚАЧА ТАРЖИМАИ ҲОЛИМ

(Илмий ишларим)

1895 йилда Андижон шаҳарида мударрис (эски мадрасада диний дарс ўқитувчиси) оиласида туғилганман. 9 ёшимда хат-саводим чиққан. Онам эскича савод мактаби ўқитувчиси — отинбуви бўлганлиги учун ёш чоғимдан саводли бўлишимга таъсири бўлган.

10 яшар чоғимдан бошлаб эски мадрасада ўқита бошлаганлар. 1917 йилгача эски мадрасада ўқиб келдим. Эски мадрасанинг менга берган нарсаси фақат араб ва форс тиллари бўлди; яъни араб ва форс адабиётини мунтазам равишда таҳсил қилдим. Зотан, мадраса бундан бошқа бир нарса бера олмас эди, буни ҳам ижтиҳод этганлар, уринганлар ола билар эди.

1912 йилдан бошлаб туркча, татарча газета ва журналларни ўқий бошладим ва шул тарихдан бошлаб эски мадрасага қарашим ўзгарди... Татарча, туркча ҳисоб, ҳандаса, жуғрофия ва табиётга доир китоб ва рисоаларни сотиб олиб, буларни мутолаа қила бошладим. Бу китобларнинг 90 фоизи усмонли туркчасида нашр этилган ва Оврупа тилларидан таржима қилинган асарлар бўлганидан ўқиб тушунишим жуда осон эди. Негаким, усмонли туркчаси арабча ва форсча сўзлардан (95%) иборат бўлганидан мазкур асарларни мутолаа қилиб билим олишим жуда енгил бўлди.

Мазкур фанни ва асарларни жуда тартибли равишда мутолаа қила бордим. Усмонлича ёзилган ва ижодий (ўрта) мактаблар учун тузилган жабр, ҳандаса, физика, кимия, геология, анатомия ва физиология дарсликларини топиб олиб (Қозон, Қрим, Оренбург, Уфа каби шаҳарлардаги китоб магазинларидан почта орқали келтириб), 16-йил охирларига қадар мутолаа қилиб, билимимни оширишга тиришдим.

Мазкур асарлар ичида усмонли дорилфунун учун ёзилган асарлар ҳам бор эди (физика, мусалласат, физиология). Мутолаага жуда берилганлигим натижасида бўлса керак, тенгдош ўртоқларим менга «Китоб жинниси» исмини берган эдилар. Назарийёт билангина қаноатланмас эдим, қўлимдан келган қадар арзон буюмлардан тажриба асбоблари ясар ва тажрибалар қилар эдим.

Истиқомат қиладиган хужрам тунука парчалар, чуволган симлар, турли шишалар, тўтиё, навшодир каби тузлар билан тўлган эди. Кўпроқ қизиққан нарсам физиканинг электрик боби эди. Сирка, мис ва рух пластинкаларидан галваний батареялар ясар ва унинг билан электрик звонוקларни ишлатар ва кичкина электрик лампаларни ёндирар эдим. Магнитлардан кичкина электрик моторлар

ясаб, уларни муваффақият билан ҳаракатлантирар эдим.

Шу равишда китоблардан мутолаа йўли билан олган билимимни тажрибалар билан ўзлаштиришга киришар эдим. Галваний элементлари тузиш ва мушаклар ясаб, олов билан ўйнаш учун бўлган ҳавасим мени айни замонда амалий кимиё билан шуғулланишга стаклар эди.

1916 йилдан бошлаб русча ёзилган фанний асарларни ҳам мутолаа қилишга бошладим. Русча дарсликлардан фойдаланишимга юқоридаги мазкур китоблардан олган маълумот ёрдам қилди.

Хуллас, 1917 йилда фанний билим ўрта даражадан кам эмас эди. 1917 йилга қадар отам қарамоғида келдим. Шу тарихдан эътиборан ота-она оиласидан айрилиб, мустақил яшай бошладим. Шу йилни ўрталаридан бошлаб муаллимликни ўзимга турмуш касби қилиб олдим. 1917 йилдан 1923 йилгача Андижон шаҳаридаги мактабларда ва қисқа муддатли таълим-тарбия курсларида ўқитдим.

Мазкур йилларда кўпроқ физика ҳам табиёт фанларидан дарс бердим.

1923 йил охирида Тошкентга оилам билан кўчиб келдим.

1924 йилнинг 1 январидан бошлаб Тошкент Марказий табиёт лабораториясининг физика кабинетига масъул илмий раҳбар сифатида хизматга олиндим. Токи шу кун (1933 йил) гача шул хизматда узлуксиз равишда ишлаб келмоқдаман. Бундан бошқа, Тошкентга келганимдан бошлаб, турли билим юртлар ва техникумларда физика фанидан дарс бериб келмоқдаман: 1925 йил бошидан 1926 йил ўрталаригача Тошкент музофот педтехникумида физика ўқитдим, сўнгра собиқ ўлка хотин-қизлар инпросидан физика муаллими сифатида чақириб олиндим.

Мазкур инпрос Самарқандга кўчирилган тарихга қадар физика ўқитдим (1930 йилгача), бу орада бир таҳсил (1928 йилда) собиқ Наримонов техникумида ҳам физика ўқитдим. 1930 йилдан 1932 йил таътилигача Ленин исмидаги саноат педтехникумида физика ўқитдим.

1932 йил январидан бошлаб Тошкент хотин-қизлар педтехникумига физика муаллими қилиб олиндим (ҳозир ҳам шу техникумда физика ўқитиб турибман). Ўзимнинг бутун таълимий ҳаётимда энг кўп вақтимни физика ўқитишга сарф этиб келмоқдаман. Булардан бошқа 15 йилдан бери ҳар йил таътил вақтларимда ташкил этилиб келган қисқа таълим-тарбия курсларида ҳам семинарларда физика, кимиё ва табиёт фанларидан дарс бериб келаман. 1926 йилда табиёт лабораториясида ҳам физика дарсларини олиб бордим.

Тошкент кечки таълим-тарбия институти ташкил этилганидан бери унинг асосий группаларида физикадан ҳамда кимиёдан дарс бериб келмоқдаман.

Шундан кейин 1932 йилдан Покровский номидаги кечки рабфакнинг асос группаларида физикадан ҳамда кимиё дарсларини

олиб бормоқдаман.

Шул таълим-тарбиявий хизматларим билан бирга II босқич мактаблар ва педтехникумлар учун физика ва кимийе фанларидан тубандаги рўйхатда кўрсатилган дарсликларни ёздим:

Асарнинг номи	Босилган йили	Тиражи (нусахаси)	Изоҳот
Ҳикмат ва кимийе дарслиги	1922	15000	таълиф
Кимийе дарслиги	1926	5000	таълиф
Физикадан бошланғич мусоҳабалар	1927	14000	иқки қисмдан иборат бўлган бу асар менинг илмий таҳриримда босилган
Кимийе	1929	4000	таржима тариқасида ишланган
Физика терминлари (рус-ўзбекча)	1931	3600	таълиф
Туғпроқ ва ўғит	--	--	бостириш учун тайёрланган
Физика луғати			ёзилмоқда

Тошкент, 1933 йил, апрель.

ҲУСАЙНХОН НИЁЗИЙ ҒАЗАЛЛАРИ

“Халқ профессори” сарлавҳали лавҳа босилгандан сўнг Андижонга йўлим тушган эди. У ерда ёзувчи, тадқиқолчи олим Ҳошимжон Раззоқов билан учрашиб қолдим.

– Ҳусайнхон Ниёзийнинг шоирлигини ёзмабсиз-да, мақолангизда? - деди дабдурустан.

Ҳайрон бўлдим. Ҳусайнхон Ниёзийнинг шоирлигидан асло хабарсиз эдим. Шунда Ҳошимжон ака билганларини бирма-бир баён қилди.

Ҳусайнхон домла моҳир физик, кимёгар олимгина эмас, нозик дидли шоир ҳам эканлар. Уларнинг анча-мунча ғазаллари “баёз”-ларга киритилган экан.

Ҳошимжон Раззоқ ўша ғазаллар кимда бўлиши мумкинлигини тахминлаб, уларни топишда “Гулистон”га кўмаклашишга ваъда бердилар. Орадан анча вақт ўтгач, андижонлик шоиримизга хат ёзиб, ўша ваъдаларини эслатдик. Ниҳоят, Ҳусайнхон Ниёзийнинг бир нечта шеъри етиб келди.

Бугун шу ғазаллардан учтасини журналхонлар эътиборига ҳавола қиламиз.

Рустам РАҲМОН

Ҳусайнхон НИЁЗИЙ

* * *

Тингла, эй қалбимдаги руҳи равоним Ойтура,
Кечмагим мумкинми сендан, уйла, жоним Ойтура.

Халқаро афсона бўлмоқдан нега кўрқай бу кун,
Ҳасратинг-ла уртануб, орому жоним Ойтура.

Кўп замонларким кўнгил дардин ёширдим, бўлмади,
Ошкор этдим сенга дарду ниҳоним, Ойтура.

Онгламаслиққа олиб қилдинг тағофил, наїлайин,
Чикмасинму кўклара оху фиғоним, Ойтура.

Раҳм қилсанг-чи, ситамгарлик стар энди мудом,
Дардим айтур сенга ранги заъфароним, Ойтура.

Суратингни кўргали элдан қочурман шунчаким,
Ҳасратинг-ла бўлди хилватлар маконим, Ойтура.

1927 йил, 11 сентябрь

* * *

Гул юзларини кўрдим, бўлдим ани шайдоси,
Йўқ шубҳа бунга, ёрим - дунё гули раъноси,
Қалбимга берур лаззат ул ёримни савдоси,
Гул юзларида зулфи кўнглим қуши маъвоси.

Ойдан-да гўзалдурким, йўқ мисли нигоримни,
Шавқи оладур қўлдан сабр ила қароримни,
Тавсифига сўз йўқдур, албатта, у ёримни,
Даврон ўзи дер: "Ёринг ҳусн аҳлининг яктоси".

Азм этса эди булбул, кирсайди чаманзора,
Гул ишқида қон йиғлаб бўлмас эди овора.
Рухсориға кўз ташлаб, сайрар эди ул ёра,
Даврон ўзи дер: "Ёринг ҳусн аҳлининг яктоси".

Бир қанча замонлардур давроннинг жафосига
Тоқат қилибон келдим ҳар қанча балосига,
Еткурди мени охир ул қоши қаросига,
Даврон ўзи дер: "Ёринг ҳусн аҳлининг яктоси".

Жон нақди бирлан ҳар дам бўлмасму харидори,
Хурлар анга чоқар, гулруҳларнинг ёри,
Қуръон менга ул хатлар, Каъбам эса рухсори,
Даврон ўзи дер: "Ёринг ҳусн аҳлининг яктоси".

1927 йил, 7 ноябрь

* * *

Кошки фарқ айласайдинг мубталолардан мени,
Чекмасайдинг ёки ўзга дилраболардан мени.

Худди сендек ҳол ила йиғлаб Фузулий айтадур,
Сехр ила бегона қилдинг ошнолардан мени.

Гул юзингни кўргали монелик этди итларинг,
Фарқ этар кўйингда сайр этган гадолардан мени.

Етмасам найлай ҳама орзуларимга, эй нигор,
Тўхтатолмас мустажоб ўлмас дуолардан мени.

Кўп замонлардур висолинг орзусини айладим,
Чекмасайдинг ёки ўзга дилраболардан мени.

Ишваю нозинг билан кўнгил қушин сайд айладинг,
Ё вафо қил, ё узоқлаштир жафолардан мени.

1927 йил 7 декабрь

«Гулистон» журнали, 1968 йил, 9-сон.

Ноҳид НИЁЗОВ

Иқтисод фанлари номзоди, профессор. 1932 йили Андижонда туғилган. 1948-1953 йилларда Ўрта Осиё политехника институтида ўқиган. Мухандис — электромеханик. 1953-1955 йилларда Ангрен шаҳрида Ўрта Осиё монтаж бошқармаси мухандиси, 1959-1963 йилларда Москва Кончилик институти «кон саноати иқтисодий-ти кафедраси»нинг аспиранти. 1963-1966 йилларда Ўзбекистон Фанлар академияси Иқтисодиёт институтининг катта илмий ходими, 1966-1970 йилларда Ўзбекистон Министрлар Совети Фан ва илм тарғибаларни жорий қилиш бўлимининг катта референти, 1973-1993 йилларда Ўзбекистон Министрлар Совети ҳузуридаги Республика раҳбар ходимлари малакасини ошириш институтида кафедра мудири, кейинчалик кафедра профессори лавозимларида ишлаган.

Бир неча китоб ва монографиялар муаллифи: «Иқтисодий таълим ва ишлаб чиқаришни бошқариш» (1986), «Ўзбекистон тараққиётининг асосий иқтисодий муаммолари» (рус тилида, 1990), «Иқтисодиёт ва бозор» (1992), «Бозор: иқтисодиёт, тараққиёт ва истиқбол» (1993).

Ноҳид Ниёзов 1993 йилдан бошлаб, Ўзбекистон республикаси шахсий пенсионери. Меҳнат фахрийси.

МУНДАРИЖА

<i>Ноҳид Ниёзов. Табиий фанлар жарчиси</i>
<i>Рустам Раҳмон. Халқ профессори</i>
<i>Зухриддин Нуриддинов. “Халқ профессори”</i>
<i>Ҳ. Сиддиқов. Дастлабки физика дарсликлари муаллифи</i>
<i>Сайфиддин Жалилов. Ноҳақлик қурбони</i>
<i>Ноҳид Ниёзов, Адҳамжон Арзиматов. “Ўзбошимча сарт болас</i>
<i>Муҳиддин Нарзиқулов. Ҳусайнхон Ниёзий бобомиз тўғрисида</i>
<i>Наим Каримов. Ҳусайнхон Ниёзийнинг сўнгги кунлари</i>

ИЛОВА

<i>Ҳусайнхон Ниёзий. Қисқача таржимаи ҳолим</i>
<i>Рустам Раҳмон. Ҳусайнхон Ниёзий ғазаллари</i>
<i>Ҳусайнхон Ниёзий. Ғазаллар</i>

Теришга 16.08.01 да берилди. Чоп этишга 22.08.01 да рухсат берилди. Бичими 84x108^{1/32}. Офсет босма. Шартли босма тобоғи 5.0. Адади 500 нусха. Буюртма №164.
Баҳоси келишув асосида.

Масъулияти чекланган «Shams-ASA» жамияти босмаҳонаси
700097, Тошкент шаҳри, Халқлар Дўстлиги кўчаси, 28.